Résumé

L'EGLISE DU BERGER D'ANI

(Ing. S. DJEVAHIRDJIAN)

Grâce à ses nombreux articles parus surtout dans «*Bazmavēp*» depuis 1940, l'A. est bien connu dans le domaine des études de l'architecture arménienne médievale. Sa présente recherche est consacrée à la très célèbre «Eglise du Berger» à Ani, capitale du royaume arménien des Bagratides; il l'examine dans ses composantes topographiques, historiques, statiques et artistiques, attachant une attention particulière aux propriétés structurales de l'édifice.

L'église du Berger, actuellement dans un état désolant de ruine, est construite hors des remparts d'Ani, à une distance de 1500 m. environ, au nord de la Porte Majeure, probablement vers la fin du Xe siècle. La tradition en attribue la construction à un berger, auquel était interdit, en raison de son appartenance sociale, l'accès aux églises de la ville, réservées à la noblesse.

Bien qu'inspirée en partie de la construction plus ancienne de l'église *Gagkašēn*, située à l'intérieur de l'enceinte de la ville, l'église du Berger présente des différences considérables par rapport au style arménien traditionnel, en particulier dans ses structures internes.

Il s'agit, en réalité, d'un édifice de modestes dimensions: une petite chapelle à trois étages, de 11 m. de haut, s'élevant sur une plateforme ronde à deux gradins, ayant un diamètre de 7 m. Le rez-de-chaussée, à forme d'étoile, se présente à l'extérieur avec douze et à l'intérieur avec six niches. Il a une hauteur de 5 m. Le premier étage, héxagonal à l'extérieur et circulaire à l'intérieur, s'élève à une hauteur de 3 m. L'étage supérieur constitue une tourelle coiffée d'un toit conique.

L'A. passe ensuite à la description minutieuse de l'intérieur où il considère successivement la simplicité des murs de l'héxagone inférieur, les traces de l'escalier en bois conduisant à l'étage supérieur, les fenêtres, les absides, les clefs de voûte et la naissance des arcs, la taille très régulière des pierres, la composition du ciment, le noyau.

Il fait ensuite une analyse comparative des édifices ronds étoilés, connus depuis l'époque hellénistique (Athènes, Delphis, Rome, Ravenne). La comparaison la plus intéressante est celle avec le temple païen remontant aux Xe-VIIIe siècles av. J.C., découvert en Arménie, au nord-ouest du village Hoṙomos, par l'architecte T'oramanean.

La dernière partie de l'étude est consacrée à l'analyse des éléments décoratifs. L'article s'achève par un triste épilogue où l'A. déplore le manque absolu d'intérêt pour la conservation de ce qui reste en état si précaire de ce monument exceptionnel menacé de ruine totale, et dont la perte serait irremplaçable non seulement pour la culture arménienne, mais pour la civilisation humaine en tant que telle.

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

ՏԵՍՈՒՉ ՓԱՐԻԶԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1976, թ. 3–4, էջ 316–340)

ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ ԵՒ ԱՐՁԱԿՈՒՐԴՆԵՐ

Աշակերտներու դաստիարակութեան եւ կրթութեան մեծապէս կը նպաստեն վարժարանէն ներս սարքուած հանդէսները, ըլլա՛ն անոնք ուսումնական տարւոյն բացման կամ փակումին, ըլլան նաեւ ուրիշ ոգեկոչումներ՝ կատարուած այլազան առիթներով։ Թուենք կարգով այն տօնակատարութիւնները կամ հաւաքոյթները՝ որոնք տեղի ունեցած են 1858–1861 տարիներու ընթացքին, Փարիզի Մուրատեան Վարժարանին մէջ, ի ներկայութեան Ալիշանի։

1.– Վերեւ տեսանք արդէն, թէ 1858 տարւոյն վերջին ամիսներուն՝ որքան ծանր էր տեսուչ Հ. Ռափայէլի առողջական վիճակը, ու Ալիշան խոհեմութիւն չէր համարեր կատարել ուսումնական տարւոյն փակումի հանդէսը. «վասն այսպիսի դիպուածոց եւ կրից ոչ կամեցաք կատարել այժմ զհանդէս պարգեւաբաշխութեան մանկրտուոյն, այլ թողցի յետ դիւղական պարապմանց. բայց յառաջիկայ կիւրակէին փոքու հանդիսիւ կատարեսցուք զհրաժեշտ յուղարկելի մանկանց»[76], *եւ իրապէս, շրջանաւարտ հինգ աշակերտներու մեկնելէն առաջ*[77], *կը կատարուի վարժարանի դահլիճին մէջ ներքին «փոքր*

76. *Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 16 Օգոստ. 1858, առ Աբբահայրն Գէորգ Հիւրմիւզեան, Վենետիկ։ Նախապէս գրած էր Ալիշան. «եթէ երեւեսցի նչան օրըստօրեայ լաւութեան՝ արասցուք զպարգեւաբաշխութեան հանդէս, ապա թէ ոչ՝ չկամիք եւ չկամիմք վիսահար սրտիւ առնել, բայց եթէ չափաւոր ինչ եւ ընտանեկան՝ ի շնորհս ուղեւոր մանկանց», (8 Օգոստ. 1858, առ Աբբահայրն Գ. Հիւրմիւզեան)։*

77. *Շրջանաւարտ աշակերտներէն Յովհաննէս Գոյամեանի մահուան մասին, յաջորդ տարիներու նամակներու մէջ, Ալիշան կու տայ հետեւեալ ծանօթութիւնը. «վատթարութիւն Գոլսոյ իրաց վատթարացոյց եւ զգործս վաճառականաց տեղ-*

© National Library of Armenia

հանդէս միտալարաշխութեան եւ պարդեւաց երից աւարտավարժ դասուց»[78]։

Նոյն տարւոյն (1858), Ալիշան կը կասկածէր թէ յաջողի աշակերտներու գիւղագնացութիւնը, որովհետեւ «մինչդեռ ակն ունէաք յետ երից աւուրց գնալ ի Վերսայլ ի դեղջ գրօսանս, ահա ի ժամու գիր ընկալայ զի ասպնջականն ոչ ընդունի զմեզ, որպէս եւ ոչ ի Ֆոնդէնբլլոյ ընդունելի եղաք՝ վասն նորոգութեանց վարժարանին, եւ կամք տարակուսեալ»[79]։ Զենք գիտեր ինչպէս, յանկարծ կը բացուի Վերսայլի ճամբան, եւ Օգոստոս 30ին, 46 հոգիով կը փոխադրուին հոն, հետերնին առնելով վարդապետներն ու վարժապետները, հիւանդին քով ձգելով միայն Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզը։ Ալիշան փոքրիկ տետրակի մը մէջ նշանակած է գիւղագնացութեան ընթացքին կատարուած ծախսերը, ուսկից կ'իմանանք ինչ ինչ մանրամասնութիւններ՝ որոնք հետաքրքրական են եւ արժանի ուշադրութեան։ Շրջանը տեւած է 28 օր, ու գրեթէ ամէն օր Ալիշան կատարած է հիւանդ տեսուչին այցելութիւնը, որովհետեւ յուշատետրին մէջ կը կարդանք «երթ եւ դարձ ի Բարիզ եւ Վերսայլ 24 անդամ», որու համար ծախսած է 41 ֆրանք, տան վարձքին՝ 300 ֆր., հացին՝ 275 ֆր., միսին՝ 359 ֆր.։ Եղած ծախսերուն մէջ կը կարդանք Ալիշանի

ւոյն որ աստ. եւ ամենայն գործակալք եւ վաճառականք փակեցին զտունս իւրեանց, յորս գլխաւոր՝ Փանոսեանն Կոմիտաս, գործակալ Ալլահվերտեանց. ապէտք՝ մի ըստ մխոյ հասին առնս, եւ երկկ վախճանեաց զկեանս իւր համառօտս քեռորդի նորա եւ մերոյ վարժարանի աշակերտ հին, Յովհաննէս Պօյաճեան, ամաց 22, որ յաշնանումս 1858 ամի արձակեալ էր աստի ի լրման ուսմանց եւ կայր առ քեռւոյն, առ վաճառականի մեծի սպասաւորելով եւ սիրելի եւ յաջող երեւելով եւ բարիանուն. ապաքինեալ ի խօթութենէ՝ յետ ութնեկաց անկանի ի ծանրագոյն հիւանդութիւն աղեաց բորբոքման կամ խանդարման եւ յաւուրս վեց զրաւի. զառաջին պատրաստութիւն առ մեծն չու արարեալ երկաւուրքք յառաջ ի ձեռն մեր, երկկ անագան ժամանեալ գտի այն ինչ անչընչացեալ, բայց մերձաւոր քահանայ պաշտեալ էր զյետին խորհուրդն. այսօր հրաւիրիմք առ յետին սպաս յուղարկաւորութեան» (Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 11 Մարտ 1861, առ Աբրահայրն Գ. Հիւրմիւզեան, Վենետիկ)։

78. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 27 Օգոստ. 1858, առ Աբրահայրն Գէորգ Հիւրմիւզեան, (այսուհետեւ կը դնենք պարզապէս՝ Ա. Գ. Հ.), Վենետիկ։ Հանդէսէն ետք, 26 Օգոստոսին, Պոլիս կը մեկնին շրջանաւարտ աշակերտները, որոնց համար Ալիշան կը գրէ՝ թէ «արդէն պատրաստեցաք եւ զգեստս պատանեացն դարձաւորաց» (6 Օգոստ. 1858, առ Ա. Գ. Հ.)։ Պոլիս դարձող աշակերտներն են. «Հասունեանն Թոմաս, Պ. Ինճիճեան եւ Յովսէփ Տէր Դաւթեան. այսօր Յ. Պօյաճեան ել ի վարժարանէս եւ գնաց առ քեռի իւր՝ Կոմ. Փանոս. (...), Գապարաճեանն մնալոց է եւ ամիսս ինչ, առ ի կատարելագործել զվիմագրութեան արուեստն. իսկ զԱյտրնեանն՝ Ֆուատ փաշայ մուծանելոց է ի վարժարան անտառագիտութեան (...). այսոքիկ են գնացեալքն եւ գնալիք» (27 Օգոստ. 1858, առ Ա. Գ. Հ.)։

79. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 27 Օգոստ. 1858, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

գրչով իսկ մանրամասնօրէն նշանակուած՝ «չաքարեղէն վասն մանկանց 45·90 ֆրանգ»։ Նկատմամբ Վերսայլի գիւղագնացութեան՝ կարծէք Ալիշան խանդավառ չէ, որովհետեւ «ճարտարութեամբ վրձնոյ նկարահանից եւ ոչ վրձնաւ բնութեան մրցի ընդ նմա (Ազոլոյ), սակայն ազնուութիւն օդոյն կամ ազատութիւն ծանուցանէ զի քաջ գիւղ է եւ հովասուն եւ ոչ որպէս զԲարիզ մղձուկ»[80]։

Ծրագրին համաձայն՝ 1858 տարւոյն գիւղագնացութեան օրերէն ետք, օգտուելով տեսուչ վարդապետին առողջական նպաստաւոր մէկ վայրկեանէն, Հոկտ. 25ին կը կատարուի «հանդէս պարգեւաբաշխութեան մանկտւոյն, նախագահութեամբ Նուիրակին եւ ընթերակայութեամբ Ֆիւքէի աթոռակալի արքեպիսկոպոսի եւ Միհրան Պէյի (Տիւզեան)»[81]. այս վերջինս դեռ նոր հասած էր Պոլիսէն, եւ Մուրատեան վարժարանէն ստացած բարի տպաւորութիւններով, քանի մը օր ետք, կը մեկնի Վենետիկ եւ հուսկ՝ Պոլիս։

2.— Ալիշանի նամակներուն մէջ՝ անցողակի ակնարկէ մը կ'իմանանք որ 1859 Մարտ 2ին, այն օրը՝ երբ ստացած էր Հիւրմիւզեան Աբրահօր նամակը եւ պատասխանած էր համակամ՝ ընդունելով վարժարանի տեսչութեան պաշտօնը, զարմանալի զուգադիպութեամբ մը վարժարանին մէջ կը կատարուի թատերական հանդէս մը. «աւուրքս զբաղանաց են, թէեւ այլք քան զիս զբաղեալք վասն թատերական հանդիսի, որ եւ յայսմ երեկոյի կատարեսցի ի վարժարանիս»[82], առանց նշանակելու թատերախաղին խորագիրը կամ այլ պարագաներ։ Դժբախտաբար, Ալիշանի յարակից նամակներէն անկարելի եղաւ լուսաբանել այս մութ մնացած կէտը։ Կարելի է, սակայն, գուշակել թէ նիւթը պէտք է եղած ըլլայ գաւեշտ մը, կատարուած՝ բարեկենդանի զգեստներով, որովհետեւ երբ Հիւրմիւզեան Աբրահայր անհրաժեշտ կը նկատէ Մուրատեան վարժարանէն վանք կանչել Հ. Գրիգորիսը, Ալիշան կը խնդրէ որ հարցը տարբեր ձեւով մը կարգադրուի, որովհետեւ Հ. Գրիգորիս «ի բաղում դէպս եւ հուսկ ի հանդերձանս բարեկենդանական հանդիսից»[83] օգտակար է վարժարանին։

3.— 1859ի Մայիս ամսուն առաջին օրերուն կը կատարուի ուրիշ հանդէս մը, որ երախտագիտութեան տուրք մըն է հանդէպ վարժարանի բարերար՝ Սամուէլ Մուրատեանի, եւ անոր հետ՝ Միքայելեան հիմնադիր Մխիթար Աբրահօր։ Քաղաքական տխուր օրերը եւ տնտեսական դժուար վայրկեանները թոյլ չեն տար որ հանդէսը կատարուի պէտք եղած շուքով. անով հանդերձ՝ «կատարեցաք զյիշա-

80. Ալիշան Հ. Ղ. Վերսայլէն, 7 Սեպտ. 1858, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ։
81. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 26 Հոկտ. 1858, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։
82. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 2 Մարտ 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ։
83. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 22 Մարտ 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

© National Library of Armenia

տակ հիմնադրի վարժարանիս, ընդ որում եւ զմերոյ Ուխտիս Մխիթարայ, խառնեալ ընդ հանդէս եռամսեայ ուսմանց եւ մրցանակաց. զսովորական կոչունսն ոչ տուաք օտարաց, առ խնայողութեան, բայց յաւարտ ուսումնական տարւոյն՝ հարկ լիցի կարծեմ գոնեա զվարժապետսն հաճել, քանզի եւ ակն կաբեալ մնան ոմանք այդպիսում մխիթարութեան»[84]:

4.— Եթէ 1858ի ամավերջի հանդէսը անցաւ առանց շուքի, պատճառ չկայ այլեւս որ յաջորդ տարին կրկնուի նոյնը. հանդէսը կ'ըլլայ «մեծադոյզ», որովհետեւ «տեղիս այս, ասեն, այսպէս պահանջէ, եւ որչափ ես զլուութիւն սիրեմ, այնչափ այլք յորդորեն յ'Էդալաժ, եւ զի հերուն լռութեամբ անցաք վասն կարեւոր հիւանդին, զայս ամ փոքր մի գաղղիապէս աղաղակեցաք»[85]:

Թէ ի՛նչ բանի մէջ կը կայանայ «մեծադոյզ» հանդէսը, որ «գաղղիապէս» աղաղակելով անցած է, կը թողունք Ալիշանի՝ որ ազատութեամբ պատմէ[86], յուսալով հաճոյք պատճառել մեր ընթերցողներուն ալ:

«Ցաւուրց հետէ ընկալեալ զշնորհեալդ ի վերջնում աւուր սահեալ ամսոյ, ոչ կարէի դտանել ժամ պատասխանւոյ, զբաղեալ ի հարցաքննութիւն մանկտւոյն եւ ի հանդէս պարդեւաբաշխութեան, որ եւ կատարեցաւ երէկ յոյժ վայելչապէս եւ հասարակաց գոհութեամբ. բայց գլխաւոր եւ մեծադոյն գոհութիւն մեր էր, զի վարք եւ ջանք մանկտւոյն առաւելեալ գտան քան ի հերուն: Նախագահ հանդիսի (ի հրաժարել հազարապետի ուսմանց) ընտրեցաք զՊարոն Դայլըր կաճառորդ կացրդարանին (Institut), պաշտպան եւ նախագահ ընկերութեանց արուեստից եւ բարերարութեանց, այլ ծանօթ եւ սիրելի բազմաց եւ բարեպաշտ. եւ է ծերունին այն՝ որ երկու կամ երեք ամօք յառաջ եկեալ ի Ռափայէլեան վարժարան, առաջի Վ. Հ. Աբրահամու եւ իմ խօսեցաւ ջերմաջերմ գովութիւն զՄխաբանութենէս շըրթամբք, ձեռօք եւ ոտիւք, մինչեւ խանդավառեալ ոմն կարծել զնա. բայց ատ ուղղեցի զկարծիս, լուեալ ի հասարակաց զգովութիւն առնն, զոր եւ կրկին ընկալաւ վայելչապէս նախագահութեամբն, եւ եկեալ հանդիսի զգեստիւք եւ բազում նշանօք չքոյ զարդարեալ, յորոց մի եւ օսմանեանն է, զի ուղեւորեալ է յԵգիպտոս եւ ի Կ. Պոլիս՝ յանձնարարութեամբ պետութեան տեղւոյս, եւ գրեալ բազում գիրս ուղեւորութեանց: Ունէաք զայս ամ եւ երաժշտութիւն զինուորական, յետ որոյ խօսեցայ ես ի Ցայսմաւուրաց Հայոց, զաւուրն յիշատակ, այսինքն զ11 Օգոստոսի, զՏօն ՀԱՅԿԱՅ եւ զթուական նորա, զոր յետոյ բազումք խնդրեցին տպագրել կամ զհաւասարն ընդունել, թէեւ չէր ինչ պայծառ գրուած, այլ վասն նորութեան իրացն[87]: Յետ որոյ, նախագահին կանգնուն կալով՝ ընթերցաւ ճառիկ մի գովեստի զՄխաբանութենէս, յոյժ մեծարելով, առանձին յիշելով զճարտարութիւն նկարուց եւ ուրուագծաց տանից Ռափայէլեան վարժարանին, զորս վերադասեաց քան զամենայն վարժարանաց Գաղղիոյ, բաց ի միոյն ի մեծէ վարժարանէ գեղարուեստից (Beaux Arts). եւ աւանդեաց մեզ զճառն ի տպագրութիւն, ուղղելով առ Moniteur լրագիր, խոստացեալ տպագրել եւ այլուր, զոր ոչ դանդաղեսցուք առաքել այդր (...): Այսօր գնացաք ի շնորհակալութիւն առ Պարոնն, որ տաստիկ բարեկամութեամբ կապեալ է (...). շնորհեաց յընծայ մատենադարանի վանաց եւ երկոցուն վարժարանացս երկու երկու հատորս զուղեւորութեանց իւրոց յԵգիպտոս եւ յԱտորիս, յորոց յետինն 35 անգամ տպագրեալ է, ոսկեկազմ տարօք (...): Ընծայեցաք եւ մեք նմա յերկասիրութեանց մանկտւոյն զվիմագիր պատկերս (...): Եկեալ էր ի հանդէսս եւ Նազիմ Պէյ՝ որդի Ֆուատ փաշայի, մսեղէն կոթող, այլ ազնուաբարոյ եւ բարեմոյն»[88]:

84. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 13 Մայիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

85. Ալիշան Հ. Ղ. Ֆոնդէնըպլոյէն, 16 Սեպտ. 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ:

86. Ամավերջի հանդէսին նախագահութեան համար՝ Ալիշան կը դրէ. «Խորհեցաք հրաւիրել զՄուսուրուս զդեսպան Անգղիոյ, որ յամսոց հետէ աստ է, բայց կոճիկայ ոչ թուեցաւ հաճոյ, ասելով թէ յոյն է եւ նախանձի ընդ Հայս. գուցէ եւ Հայն նախանձի ընդ յոյն: Արդ՝ զակն ի հազարապետ ուսմանց կատուցեալ է մեր, եւ պատրաստեալ եմք գրով հրաւէր, տեսցուք թէ առնուցո՞ւ յանձն» (1 Օգոստ. 1858, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

87. Ցիշուած ճառը Ալիշան վարդացած է Ֆրանսերէն լեզուով, որու նախագաղափարը կամ ամփոփոյթը տարիներ առաջ հայերէն լեզուով խօսած էր Ռափայէլեան վարժարանի մէջ, ի ներկայութեան վանականներուն եւ աշակերտութեան: Նոյն օրերուն կը զգուշանան «Բազմավէպ»ի մէջ հրատարակել ճառը, հայերէն լեզուով, «զի մի՛ հայերէն եւ եթ հրատարակեալ՝ օտարազգիք գողացին ըզվաստակ մխաբանիցս» (Ա. Գ. Հ. Վենետիկէն, 20 Օգոստ. 1859, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ), ինչպէս սովորութիւն էր նոյն դարուն: Ներկայիս Աբրահայրը անպատեհութիւն մը չի տեսներ «Հայկ»ի Ֆրանսերէն բնագիրին հրատարակութեան, ու իր կողմէ կ'առաջարկէ «տալ զայն այդր (ի Փարիզ) ի տիպ. բայց թէ վասն առաւելութեան ծախուցն այդր, կամ վասն տպագրելոյ զայն հանդերձ հայ բնագրաւն կամիցիս յղել այսր՝ ազատ ես ի յղել» (Անդ):

88. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 12 Օգոստ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ: Ցաջորդաբար Դայլոր կապ կը պահէ վարժարանին հետ. Վերափոխման օրը ներկայ կ'ըլլայ, վարժարանին մէջ, հայկական ծէսով մատուցուած պատարագին, եւ երեկոյ կը մնայ ընթրիքի, «յորում եւ արար բարեմաղթութիւն ի բարգաւաճանս Մխաբանութեանս, զոր սիրէ յոյժ. եւ զի գիտէաք զայն օր լինել ծննդեան իւրոյ, մանկտին արար շնորհաւորութիւն եւ հաճոյ գտաւ նմա» (Ալիշան, 18 Օգոստ. 1859, Փարիզէն, առ Ա. Գ. Հ.): Ալիշանի փափաքին վրայ, Հիւրմիւզեան Աբրահայր շնորհակալութեան նամակ մը կը գրէ նոյն անձին, ինչ որ Ալիշան անձամբ կը տանի եւ կը ներկայացնէ «առ Դայլըր, զոր եւ նախ առանձին ընթերցաւ հաճութեամբ, ապա ի ձայն, ի լուր դանձապետի Բարեբար ընթերցաւ մի եւ օսմանեանն է, զի ուղեւորեալ է յԵգիպտոս եւ ի Կ. Պոլիս՝ յանձնարարութեամբ պետութեան տեղւոյս, եւ գրեալ բազում գիրս ուղեւորութեանց: Ունէաք զայս ամ եւ երաժշտութիւն զինուորական, յետ որոյ խօսեցայ ես ի Ցայսմաւուրաց Հայոց, զաւուրն յիշատակ, այսինքն զ11 Օգոստոսի, զՏօն ՀԱՅԿԱՅ եւ զթուական նորա, զոր յետոյ բազումք խնդրեցին տպագրել կամ զհաւասարն ընդունել, թէեւ չէր ինչ պայծառ գրուած, այլ վասն նորութեան իրացն[87]: Յետ որոյ, նախագահին կանգնուն կալով՝ ընթերցաւ ճառիկ մի գովեստի զՄխաբանութենէս, յոյժ մեծարելով, առանձին յիշելով զճարտարութիւն նկարուց եւ ուրուագծաց տանից Ռափայէլեան վարժարանին, զորս վերադասեաց քան զամենայն վարժարանաց Գաղղիոյ, բաց ի միոյն ի մեծէ վարժարանէ գեղարուեստից (Beaux Arts). եւ աւանդեաց մեզ զճառն ի տպագրութիւն, ուղղելով առ Moniteur լրագիր, խոստացեալ տպագրել եւ այլուր, զոր ոչ դանդաղեսցուք առաքել այդր (...): Այսօր գնացաք ի շնորհակալութիւն առ Պարոնն, որ տաստիկ բարեկամութեամբ կապեալ է (...). շնորհեաց յընծայ մատենադարանի վանաց եւ երկոցուն վարժարանացս երկու երկու հատորս զուղեւորութեանց իւրոց յԵգիպտոս եւ յԱտորիս, յորոց յետինն 35 անգամ տպագրեալ է, ոսկեկազմ տարօք (...): Ընծայեցաք եւ մեք նմա յերկասիրութեանց մանկտւոյն զվիմագիր պատկերս (...): Եկեալ էր ի հանդէսս եւ Նազիմ Պէյ՝ որդի Ֆուատ փաշայի, մսեղէն կոթող, այլ ազնուաբարոյ եւ բարեմոյն»[88]:

© National Library of Armenia

Պատասխանատու եւ տաժանակիր աշխատանքը չարաչար յոգնեցուցած էին Ալիշանը, որ աշակերտներէն աւելի կարօտ էր սթափումի ու հանգիստի։ Պոլիսէն, Հռոմէն ու մանաւանդ Վենետիկէն, բոլոր միաբանակիցները կը մտահոգուէին իր առողջութեամբ, որովհետեւ գիտէին Ալիշանի տկարակազմ ըլլալը, մինչ ինք՝ աշխատանքէն տարուած՝ չ'ուզեր զգացնել իր յոգնութիւնը[89]։ Պարզեւաբաշխութեան հանդէսը աւարտելուն՝ դեռ չեն յաջողած գտնել գիւղաղնացութեան վայրը, հակառակ որ կը փափաքի մեծապէս «խոյս տալ եւ դադարել ի գեղջ, այլ եւ գիւղ փախչի ի մէնջ, զի վրէպ ել եւ յոյս Վերսայլի, դժուարին լինի գտանել տեղի յարմար՝ վասն բազմաթիւ մանկըտուոյ. մնամք Նախախնամութեան յաջողելոյ»[90]։ Նախախնամութեան վրայ վստահացած՝ կը բացուի իր դիմաց դուռը. չենք գիտեր ինչպէս, բայց այսքանն որոշ է որ վերի տողերը գրելէն երեք օր ետք՝ կ'իմացնէ Աբբահօր, թէ «վաղիւ ընդ առաւօտն, յաջողելով Տեառն, թողցուք զվարժարանս երթալ ի Ֆոնդէնբլլոյ եւ կալ ամիս մի»[91]։ Արդարեւ յոգնած է Ալիշան, եւ՛ ֆիզիքապէս եւ՛ բարոյապէս. նիւթականի պակասը եւ պարտատէրերու շարունակական այցելութիւնները ընդունելէն ձանձրացած՝ «խուսեմ եւ ցանկայի բնաւ չդառնալ ի Բարիզ մինչչեւ լցեալ զամսօրեայ պայման գեղջ. այլ հարկ է դառնալ...»[92]։

Ֆոնդէնբլլոյ գիւղաղնացութիւնը կը տեւէ 34 օր (22 Օգոստ. – 25 Սեպտ.), ընդ ամենը՝ 38 հոգի։ Գիւղի զուարթ օրերուն կը կազմակերպէ օրագուարճ մը, անշուշտ մօտակայ վայրերը, որովհետեւ հաշուետետրին մէջ կը տեսնենք նշանակուած «չոգեկառաց եւ հասարակաց 94·40 Ֆր., կառաց յերթալ մանկանց ի դրօսանս՝ 34 Ֆր., մանր ծախք եւ ընձեռէ ի դրօսանս՝ 48 Ֆր.»։ Համեմատութեամբ նա-

կերութեանցն՝ զոր հաստատեալ է, հանդերձ մեկնաբանութեամբք եւ ներբողութեամբք, եւ անբաւ խնդութեամբ ասաց թէ այսպիսի բանք սրբազանի անձին բաւական են վիրաց սրտիս, զոր յապերախտից եւ յանկրօնից ոմանց ընկալեալ եմ եւ վարձք ջանիցս ի բարերարութիւն (...)» (Ալիշան, Փարիզէն, 22 Սեպտ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ)։

89. Ինչ որ կը տեսնուի՝ Փարիզի ոդն ու ջուրը, ինչպէս նաեւ աշակերտներու հետ չփոմը մեծապէս նպաստած են Ալիշանի առողջութեանը, որովհետեւ կը գրէ. «վասն առողջութեան իմոյ չունիմ ինչ դանդատել, զի ցարդ չեմ առեալ դեղ ինչ, բայց շաբաթ կամ օշարակ խիժի ի կակղութիւն կոկորդի եւ կրծոց. եւ հարբուխն դուն եւ դուն ուրեք հանդիպի եւ ոչ յերկարէ աւուրս, եւ կարծեմ թէ ընկերակիցք իմ յառողջութեան չեն առաւելք քան զիս։ Թուի թէ զրաղանքն ինչ եւ շարժումն՝ եւ ոչ օդ տեղւոյս՝ սատարեն յառողջութիւն...» (30 Մարտ 1859, Փարիզէն, առ Հ. Ա. Ճարեան, Վենետիկ)։

90. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 18 Օգոստ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

91. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 21 Օգոստ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

92. Անդ։

խորդ տարուան՝ աշակերտութիւնը նուազած ըլլալով, «վմորեղէն եւ շաքարեղէն»ի համար ծախսուած է 31·50 Ֆրանք։

Օգտագործելով գիւղի ազատ ժամանակը, Ալիշան դարձեալ աչքէ կ'անցընէ «Հայկ»ի ընագիրը, «միւսանգամ յաւելեալ ծանօթութիւնս»[93], որպէսզի քաղաք դառնալուն՝ սկսի տպագրութիւնը. մինչ այդ, Ֆրանսացի Դայլոր բարեկամը կը խնդրէ «օրինակ մի մաքուր դրութեամբ, ոչ գիտեմ յի՞ւր ընթերցումն՝ թէ կամէր գիւրել ի տիպ»[94]։

Արդեօք Ալիշան սիրա՞ծ էր այս նոր գիւղը՝ Ֆոնդէնբլլոյ, յաջողա՞ծ էր մոռնալ Իտալիոյ բնութիւնը, գիւղերն ու գետակները։ Վենետիկէն՝ Հ. Աբրահամ Ճարեան նամակով մը կ'իմացնէ Ալիշանի, թէ Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտներով օրագուարճ մը կատարած է դէպի Մարոթիքա, ու կը գրդռէ իր դասընկերը՝ գրել իր դաղղիական տպաւորութիւնները, համեմատելով ներկան՝ անցեալին, Ֆրանսան՝ Իտալիոյ..., ու կը յաջողի. «աներկբայապէս գեղեցկագոյն են վայրքդ ջրաբբիք եւ գերագնացք քան զանջրդի անտառս անուանեալն Գեղեցիկ Աղբիւր (Ֆոնդէնը Պէլ), թէեւ գեղեցիկ եւ սա եւ ընդարձակ յոյժ, եւ տեսարանք բազմադիպիք անհեղեղ ժայռից եւ ուղտուքարաց, եւ բազմադարեայ ահեղ ստուարաբուն եւ կոթողաձեւ կաղնեաց, որպիսի բնաւ ուրեք ոչ տեսաք այդր, եւ ոչ իսկ յայլ կողմանս Գաղղիոյ գտանին. այլ որպէս ասես՝ ջուր չկայ, ջուր բազում, սահել սրբել եւ զսրտի տաղտուկս..., եւ դուն ուրեք հորիզոն ընդարձակ հոգւոյ. իսկ ո՞ւր ծով, ծով ալէկոծ՝ բազում ալեաց ներքնոց հանդուցիչ։ Զայսոսիկ ողջունեա՛ բիւր անգամ եւ մի անգամ միայն զշաղակրատն Գրեկանցս...»[95]։

Ծո՜վ, ծո՛վ կ'երգէ՝ ծովի վրայ ապրող, ծովի կարօտ հոգին. Վենետիկ եղած էր իր օրրանը եւ անկէ բաժնուած ատեն ողջունած էր զայն՝ «ողջամբ մնայ երկրորդ իմ հայրենիք» ըսելով, մինչ ծովը «իբրեւ իշխանութիւն առեալ ի յաւիտենական գահէն՝ պերճանայր եւ զօրանայր լայնաթաւալ ալեացն երերակոն շարժմամբ»[96], ու նետած էր գինքը օտար ափեր, օտար հորիզոններ։ Ո՜վ գիտէ, քառամեայ պանդխտութեան մէջ՝ Ալիշան քանի՛ քանի անգամներ երազած է ծովը, պատուհանէն ուղած է լսել ալիքներու ձայնը. «է ինչ, կը գրէ Հ. Ճարեանի, որում կարօտիմ եւ փափագեմ եւ ոչ գտանեմ, եւ հուպ առ քեզ կայ. Ծով, Ծով, Ծով, եւ այս առաջին անգամ է ի կեանս իմ ու ամիսս չտեսանել զԾով. եւ յորժամ յիշեմ զծովահայ-

93. Ալիշան Հ. Ղ. Ֆոնդէնբլլոյէն, 1 Սեպտ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

94. Անդ։

95. Ալիշան Հ. Ղ. Ֆոնդէնբլլոյէն, 16 Սեպտ. 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ։

96. Օրագրութիւն Ալիշանի։

© National Library of Armenia

եաց սենեակ մի վանացս ի կողմէն Նորաշէնի՝ բովանդակ Բարիզ ի կաթիլ մի նորուն լուծանի, եւ ես զդամ կարօտ մեծ...: Սակայն թէեւ ընդարձակ է Ծով, բարձր են երկինք, ծաղկազեղ դարունք եւն. եւն. չեն այդոքիկ բաւականք ի լնուլ զսիրտ. միայն Հաստիչ նորուն գիտէ լնուլ զկարաան այն ծակ, եւ Նա լցցէ զքոյդ եւ զիմս, յորժամ մտադիւր պարապիցիմք ի վաստակ մեր եւ ստէպ առ նա ամբարձցուք զմիտս»[97]:

Ֆոնդէնըպլոյի մէջ անցուցած զուարթ օրերը արդարեւ կը նըպաստեն կազդուրուելու թէ՛ աշակերտութեան եւ թէ Ալիշանի, որ զոհ իր սիրասուն աշակերտներու ընտանի վարմունքէն՝ կը վկայէ. «զոհ եմ այժմ ընդ աշակերտքս, եւ կարծեմ ոչ սակաւ փոփոխութիւն եղեւ ի լաւ անդր ի վիճակ նոցա նիւթական, այսինքն՝ ի տընտեսականս, յուսամ թէ եւ ի բարոյականն»[98]: Կը կազդուրուի նաեւ Ալիշան, այնքան, որ նոյն օրերուն զինքը տեսնողները կը հաստատեն՝ թէ զիրցած է, որոնց խօսքերուն վրայ նուրբ ժպիտ մը նետելով՝ Ալիշան ձայնը կը հասցնէ իր մտերիմին, Հ. Աբրահամին, որ պէտք է մարմնեղ եղած ըլլայ. «զարմանամ թէ ընդէ՞ր ոչ ես ցարդ կազդուրեալ, անշուշտ օդք եւ ջուրք բարեսեսիլն Պասսանոյ բուժեսցեն եւ զօրացուսցեն զքեզ ի սպառ. բայց տե՛ս ինձ, մի՛ շատ դիրանաս, զի մի՛ միշտ վտտութիւնս իմ յանդիմանեսցի, զի ես ինձ նոյն գոլ թուիմ, թէեւ այլք ասեն սոնքացեալ (ուղիղ իմա՛), եւ զայս լսեմ յ'18 ամաց հետէ, միշտ առաւելուլ ի գիրութիւն կամ թանձրութիւն, որպէս զի յառաջ քան զայն կա՛մ նուրբ էի քան զասեղն, եւ կամ այժմ հարստագոյն քան զփիղ պարտ էր ինձ լինել»[99]:

Գիւղազնացութենէն դարձին՝ քաղաքին մէջ կը կատարուի «Հայկ»ի Ֆրանսերէն բնագրին տպագրութիւնը[100], որու հայերէն

թարգմանութիւնը կը կատարէ շատ հաւանաբար նոյն ինքն Ալիշան ու կը ղրկէ Վենետիկ, «Բազմավէպ»ի խմբագիր Հ. Բառնարաս Եսայեանի, հրատարակութեան համար, յանձնարարելով «կարէք հակիրճ յառաջաբանել՝ թէ զաղղիարէն բնագիրն տպագրեալ է ի Բարիզ, հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք, եւ զի զայս թարգմանեաց ոմն յաշակերտաց Մուրատեան վարժարանին»[101]:

5.— Ուսումնական տարւոյն բացումը ընդհանրապէս կը կատարուէր հոգեւոր բնոյթ ունեցող հանդէսով մը, առանց արտաքին հանդիսաւորութիւններու: 1859–1860 տարեշրջանի բացումը կը կատարուի Հոկտ. 2ին. նոյն օրը վարժարանի հիւր ըլլալով Նոր Ջելանտիոյ եպիսկոպոսը՝ Բոմբալիէ, ան կը պատարագէ վարժարանի մատուռը, «եւ յետ պատարագին խօսեցաւ առ մանկունսն յորդոր հայրաբար, եւ սիրելի եղեւ, զի ազնուակերպ, ընտանի եւ հոգեսէր ոմն է»[102]: Հոգեւոր հանդէսին կը յաջորդէ անակնկալ մը ալ, «այսինքն զերաժշտականն, յոր հրաւիրեալ էր Դէյլոր, ազատ մուտս կամ տոմսակս տուեալ ամենայն վարժարանեայցս ի մեծի հանդիսարանն ճարտարութեանց, եւ երաժիշտքն էին զինուորականք իբրեւ հազար նըւագածուք, աւելի կամ պակաս»[103]:

6.— 1860ի բարեկենդանին՝ Մուրատեան վարժարանի մէջ դարձեալ կատարուած է թատերական ներկայացում մը. կը պակսին մեզի հանդէսին նկարագրութիւնն ու մանրամասնութիւնները. Ալիշան կը

տուղարին պատասխանը. «Monsieur, j'ai reçu avec un très grand plaisir le discours que vous avez prononcé à la distribution des prix du collège Arménien. Veuillez être persuadé, Monsieur, que je lirai ce travail avec un sincère intérêt. Je vous prie d'agréer···» (5 Avril 1860).

101. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 12 Ցունվ. 1860ին, առ Հ. Բառնարաս Եսայեան, Վենետիկ: Ճառը հրատարակուած է «Բազմավէպ»ի մէջ, ԺԸ. (1860), Թ. 1, էջ 3–12: Առ ի ծանօթութիւն հետաքրքրուողներուն՝ յիշենք որ Ալիշան իր ճառախօսութեան մէջ չէ ծածկած իր հիացումը Հ. Արսէն Բագրատունիի մասին, եւ մեծ փակագիծ մը բանալով՝ գրած է. «Բախտաւոր կը համարիմ զիս, ծանուցանելու այս բանասէր ժողովոյս, որ Հայկայ վրայ մեծ դիւցազներգութիւն մը նոր հրատարակուեցաւ մեր լեզուով, պատկառելի բանաստեղծէ եւ երեւելի քերականէ մը, որ է Ց. Հ. Արսէն Կ. Բագրատունի, միաբան մեր Մխիթարեան ընկերութեանը: Քառորդ դարու մը աշխատասիրելով այս սիրելի նիւթին վրայ, անմահ յիշատակ մը թողուց իր Դիւցազնին եւ անոր սերընդոց վառացը. հայկական դպրութիւնն մեծապէս կը պարծի ատոր վրայ, որ եթէ բանաստեղծական գեղեցկութեամբքը կընայ վիճիլ այն աստուածային արուեստին ամէնէն ճարտար վարդապետներուն հետ, իր օրինակագիր հայրենի լեզուին յստակութեամբը եւ հարստութեամբը որ եւ է ազգէ ժամանակակից մատենագրէ վար չմնար». («Բազմ.» անդ, էջ 11):

102. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 5 Հոկտ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

103. Անդ:

© National Library of Armenia

գոհանայ գրելով «թէպէտ և քաղաքիս փակեալ են թատերք, առ մեզ այսր ի վարժարանիս պատրաստութիւնք են»[104]:

7.— Թէեւ ամէն ուսումնական տարւոյն փակումը հրճուանքի օր մըն է, սակայն 1860 տարին կրկին նուիրականութիւն կը ստանայ Մուրատեան վարժարանի համար, որովհետեւ ծննդեան հարիւրամեակն է վարժարանի բարերար Սամուէլ Մուրատեանի: Ապրիլ ամսուն արդէն Ալիշան կը մտածէ փառաւորել յիշատակը ազգային մեծ բարերարին, ու կը համարձակի Վենետիկէն հրասիրել Հիւրմիւզեան Աբբահայրը. «չիցէ՞ մարթ եւ Վեհի յայց ելանել փոքու հօտիս (...), մանաւանդ զի եւ այս հարիւրերորդ ամ է ծննդեան Սամ. Մուրատայ, եւ արժան է հանդիսագոյն կատարել զյիշատակ նորա»[105]:

Օգոստոս 5ին կատարուած ամաւերջի հանդէսին կը նախագահէ Գաղղիոյ ծովապետ (Contre-amiral) Մաթիէօ. երաժշտական մասը կը կատարեն «չորք յաշակերտաց վարժարանին, երկու քամբեւղիլ (Ֆորդէբիանոյ) գործեաց վրայ՝ ութ ձեռօք ընտանի նուագներ զարկին»[106]: Բեմ կը բարձրանայ Ալիշան եւ գեղեցիկ ճառախօսութեամբ մը, գաղղիերէն լեզուով, կը դրուատէ օրուան յիշատակը՝ յանձին վարժարանի բարերար Սամուէլ Մուրատեանի. ճառախօսութեան ընթացքին՝ կը յիշէ թէ նոյն տարին նոյնպէս դարադարձն է գերմանացի մեծ բանաստեղծ Շիլլերի ծննդեան, եւ որով երկու յոբելեարներուն մէջ կը գտնէ հասարակաց գիծեր[107]: Ապա խօսք կ'առնէ նախագահ ծովապետն «զինուորական աշխուժիւ պատասխանելով՝ յոր-

104. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 31 Յունվ. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
105. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 25 Ապրիլ 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
106. «Բազմավէպ», 1860, էջ 289:
107. Ալիշանի այս բանախօսութիւնն ալ «Հայկ»ի նման, ֆրանսերէն լեզուով կը տպագրուի Փարիզի մէջ. բայց որովհետեւ տպագրութեան օրերուն ինք բացակայ էր ու ամսուան մը համար գացած էր Վենետիկ, վերադարձին կը տեսնէ վրիպակները ու կը սրտնեղի. «չատք եւ մեծամեծք են (վրիպակքն)..., եւ զի են որք խնդրեն յինէն, եւ ես ամաչեմ տալ զսղալատիպն» (12 Դեկտ. 1860, Փարիզէն, առ Հ. Համազասպ Թերզիմանեան, Վենետիկ). ուստի կը խնդրէ որ վերատպուի Ս. Ղազարի մէջ գոնէ 200 օրինակ ու վէսը զրկուի իրեն: Հ. Համազասպ, «Բազմավէպ»ի խմբագիրը, կը խնդրէ Ալիշանէն որ «Մուրատ»ը, հայերէն թարգմանութեամբ, հրատարակուի «Բազմավէպ»ին մէջ. Ալիշան հակառակութիւն չունի, «մանաւանդ թէ եւոու զայն թարգմանել ի հայ եւ եղի յարկղիկ գրոցն, զոր առաքեմ քեզ» (Անդ): Գրութիւնը հրատարակուած է «Բազմավէպ»ի մէջ, ԺԹ. (1861), թ. 1, էջ 5–18: Տպագրութենէն քանի մը ամիս ետք, Գերպ. Եղուարդ Հիւրմիւզ Պոլսոյ մէջ կը կարդայ զայն ու շնորհաւորական կը հասցնէ Ալիշանի, որ զարմացած կը պատասխանէ. «Ոչ գիտեմ զո՞ր բանախօսութիւն ընթերցեալ իցէ Սրբութեանդ ի Բազմավէպին, թուի թէ իմ իցէ, տարեկան հանդիսին ի Մուրատ, որ հնացեալ է առ մեզ. երեւի թէ բնագիրն գաղղիարէն ոչ ունիք. եւ եթէ ներէք՝ առաքեցից ի Հռոմ ի դարձին Սրբութեանդ անդ, զի գիտէք մեծարել եւ զայդպիսի մանունս» (1 Մայիս 1861, Փարիզէն, առ Գերպ. Եղ. Հիւրմիւզ, Պոլիս):

դորեց զաշակերտս ի յարատեւութիւն ջանից յուսով աստուածային օգնականութեան, որով ես ալ, կ'ըսէր ի տղայութեանս անօգնական տառապեալ մ'էի, այս աստիճանիս հասայ»[108]:

Պաշտօնական հանդէսին եւ մրցանակաբաշխութեան կը յաջորդէ երկրորդ հանդէս մը, աւելի ջերմ ու ընտանեկան, ցոյց տալով անկեղծ երախտագիտութիւն մը մեծ բարերարին հանդէպ: Նոյն գիշեր, վարժարանի պարտէզին մէջ կը կատարուի լուսավառութիւն եւ հրախաղութիւն, որու արտաքին գեղեցկութիւնն ու տպաւորութիւնը այնքան ազդեցիկ ու մեծ է եղած՝ որ Ալիշան կը համարի «այն օրն եւ այն գիշերն անմոռաց պիտի ըլլան Մուրատայ սանից եռանդուն եւ երախտագէտ սրտից մէջ, եւ հաճոյալուր պատմութիւն մը իրենց որդւոց եւ թոռանց, որք թերեւս բախտ պիտի ունենան Մուրատայ մահուան եւ վարժարանի բացման դարադարձերն ալ կատարելու աւելի հանդիսապէս, եւ այսօրուան հանդիսադրացս հոգացեալ նշխարաց վրայ արտասուախառն գոհութեամբ աչք մը տալով, վերցընել զայն հոն՝ ուր որ կը տեսնեմք ազգերնուս ճշմարիտ սիրողաց եւ բարերարաց երանեալ հոգիները, զմայլած իրենց երանաշնորհ եւ երկրաչահ արդեանց եւ մխիթարութեանց մէջ»[109]:

Այս էջը փակելէ առաջ՝ կ'ուզենք բանալ փակագիծ մը, տալու համար նկարագրութիւնը այս պատմական դարադարձին հետ կապուած ուրիշ հանդէսի մը, նոյնպէս նուիրուած վարժարանի բարերարներուն, բայց կազմակերպուած՝ ո՛չ թէ Ալիշանէ, այլ Ալիշանի շունչով եւ հոգիով անած նախկին սաներէ, որոնք կեցցէներով եւ լի բաժակներով կը փառաւորեն զոյգ վարժարաններու բարերար Մուրատն ու Ռափայէլը, ինչպէս նաեւ իրենց անմահ դաստիարակը՝ Ալիշանը: Հանդէսը կատարուած է Պոլիս, ու նկարագրողն է Սերոլբէ, 13 Յունուար 1860 թուակիր նամակով, ուղղուած իր եղբօր՝ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի.

«Յունվար 7/19 Մուրատեան եւ Ռափայէլեան ընկերութեան տարեկան հանդէսի օրն որոշուած ըլլալով, նախ առաւօտն Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ի Բերա, հանդիսաւոր պատարագ եւ պաշտօն եղաւ, զոր Ազգապետ Պատրիարքն՝ Վ. Նիկողայոս վարդապետն մատոյց, ի յիշատակ հոգւոց երկուց բարերարաց Ազգային դպրոցաց: Վարժարանի հին եւ նոր աշակերտաց հանդիսաւորը խումբը եկեղեցւոյն դասը եւ առաջակողմը բռնած էին, վայելչապէս հագուած եւ պատկառանօք շարուած, որ տեսողաց կրնար քարի ազդեցութիւն մը պատկառանօք շարուած ընել: Ժողովրդեան բուռն բազմութիւն մը եկեղեցւոյն ուրիշ կողմերը լեցուցեր էին:

108. «Բազմավէպ», ԺԸ. (1860), թ. 10, էջ 289–290:
109. Անդ, էջ 290:

© National Library of Armenia

«Իրիկուան ժամը 3ին նոյն ակումբը քաղքիս Բերայու քաղինոյի մը դահլիճը չքեղապէս կը տեսնուէր: Ջահաւորեալ սրահին մէջ որ իր որմնակարկառ հայելիներով եւս լուսազարդեալ էր, եօթանասունէ աւելի Մուրատեանց եւ Ռափայէլի վարժարանաց աշակերտներ, սակաւաթիւ հրաւիրեալք ալ քիչ մը ուրախապէս ճեմելնէն վերջը, սրահին չորս դին եղերած աթոռները բազմեցան: Ճակատը բոլոր սեղանի մը առջեւ նստած էին Ընկերութեան նախագահը, Պատ· Մկրտիչ Վրժպ· Պեշիկթաշլեան, քարտուղարք՝ Պրն· Թովմաս Եսայեան, Պրն· Սրապիոն Հէքիմեան, Պրն· Գէորգ Ինճիճեան: Ոտք ելաւ նախագահն եւ ճառ մը խօսեցաւ աշխարհաբար, ի յիշատակ բարերարացն եւ օրուան հանդէսին յարմար եւ իր նախագահութեանը արժանաւոր, ուր առաւել իր դրագիտական հանճարը կ՚երեւար: Աւարտեց եւ չորս եղերքէն դահլիճը ծափահարութեամբ շառաչեց:

«Ոտք ելաւ ապա աշակերտացմէդ Պրն· Թովմաս Եսայեան, եւ խորին զգուշութեամբ Աստուծոյ մեծութիւնը երախտագիտական նուէրով մը սկսելով, օրուան հանդիսին յարմարցուց խօսքը, բարերարաց արդիւնքը հռչակելով, եւ շարունակեց իրեն սեփական վառվռունութեամբ, մաղթելով ի վերջոյ ազգին մեծատանց որ նմանողք ըլլան բարերարաց· աւարտեց եւ դարձեալ թնդաց դահլիճը չորեքկարգեան պարմանեան ծափահարութիւններէն:

«Ելաւ Գարագաշեան Պրն· Կարապետ· առաջին անգամ ատենախօսելուն համար՝ վայելչապէս ունկնդրաց ներողամտութիւնը խնդրելէն վերջը, պարզաբան, խոհական եւ դեղեցիկ ճառ մը խօսեցաւ, որով իր դալար հանճար մը ըլլալը դուրս ցատկեցուց երկիւղած ձայնին մէջէն: Նստաւ եւ նորէն սրտապինդ ծափահարութիւնք կնքեցին իր խօսքերը:

«Միւս աշակերտ մը քու սաներէդ, հարիւրապետն Պրն· Գէորգ Սամանճի ոտք ելաւ: Միւս երեք ճառերէն վերջը իմացուց որ իր յորդառատ սիրտը ունէր գեղեցիկ եւ վսեմ խօսքեր՝ բարերարաց արդիւնքը եւ իրենց եղած բարերարութիւնը քերթողական ձեւերով հռչակելու: Վերջացուց իր շողշողուն խօսքերը եւ ծափեց միասիրտ բոլոր աշակերտաց շրջանը:

«Ասոնցմէ վերջ Հէքիմեան Պրն· Սրապ դրաբար չափաւ յարմարապէս գինիին բաժակը երգեց եւ ներս մտան շամբանիայից դաւաթները: Առաջին կեցցէն, ընկերութեան նախագահը բերաւ, Օգոստափառ Ինքնակալին կենացը՝ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ խանին: Կեցցէ գոչեց համօրէն ժողովը եւ հետեւեցան միւս կեցցէներ՝ ի յիշատակ բարերարաց, բարիացապարտ վարժապետաց, նախագահ եպիսկոպոսին, վեհափառ Աղգապետին:

«Երկայն կ՚ըլլայ խրախճանին զուարթութեան կարգը մի ըստ միոջէ նկարագրել (...): Թէ որ անկիւնէ դիտէիր տեսարանս, հարկաւ սիրտդ Ահա ես եւ մանկունք իմ ըսելով պիտի խրախանայր, մանկտին զոր վարժեցիր՝ տեսնելով հիմա սպրկիկ երիտասարդներ ձեւացած: Մէջերնէն մէկը, ասպետական փոքրիկ դէմք մը, որ Եւրոպիոյ միջին դարու գլուխ մը յիշեցնէր, Թերզեան մականուանեալ, գաւաթը շարժեց քու կենացդ եւ կեցցէ գոչեց խել մը»:

Հոս կը փակենք այս երկար փակագիծը, որ կրցածնուս չափ համառօտեցինք՝ չհեռանալու համար պատմութենէն, ու կը դառնանք շարունակելու նկարագրել Մուրատեան վարժարանի կեանքը, միշտ Ալիշանի շունչին տակ:

8·— 1859–1860 ուսումնական տարւոյն շրջանաւարտները, Հ· Փերոսվբէ Իֆրագճեանի ընկերակցութեամբ, կը մեկնին Փարիզէն՝ Օգոստոս 8ին դէպի Պոլիս[110], մինչ մնացած աշակերտութիւնը, թուով շուրջ 50 հոգի, կ՚ուղղուին Ֆոնդէնըպլոյ, կատարելու համար իրենց արձակուրդը: Համեմատաբար՝ անցեալ տարիներու ծախսերը կը կրկնապատկուին, որովհետեւ թէ՛ բազմաթիւ են աշակերտները, եւ թէ՛ սովորականէն երկար կը տեւեն հանդիստի օրերը: Ծախսերուն մէջ աչքի կը զարնեն Ալիշանի ձեռագրով նշանակուած՝ «խաղալիք մանկանց 10 ֆր·, մանր ծախք ի զբօսանս 56·10 ֆր·, խմորեղէն, շաքարեղէն, շաքար, չիդոլադա 107·40 ֆր·»[111]:

Գիւղաշնացութեան ընթացքին՝ Ալիշան կը հրաւիրուի Վենետիկ, մասնակցելու Միաբանութեան ընդհանուր ժողովին, այնպէս որ՝ գիւղ ձգելով ամբողջ հասարակութիւնը, Սեպտ· 5ին կը մեկնի Վենետիկ: Բաժանումը՝ թէեւ քանի մը օրուան համար՝ միշտ կսկիծ եղած է Ալիշանի: Նոյն օրը յուշատետրին վրայ նշանակած է· «5 Սեպտ· 1860, հրաժեշտ ի մանկանցն ի Ֆոնդէնըպլոյ յ՚9 ժամ առաւօտու»: Երկու օր ետք, Սեպտ· 7ի երեկոյեան ժամը 10ին կը հասնի Վենետիկ, կը բախէ Ռափայէլեան վարժարանի դուռը, ուր ժամանակին թագաւորած էր եւ սիրած, ու դեռ ներկայիս կը սիրէր ներսի

110· Հայրենադարձ հինգ աշակերտներէն՝ Յարութիւն Զամչեան կը դառնար հիւանդութեան պատճառով· միւս դարձողներու մէջէն Տիգրան Տոմինեան, վարժարանէն բաժնուելու օրը կարդացած է ինքնագիր քերթուած մը «Ողջոյն հրաժարական առ Մուրատեան վարժարան» վերնագրով, ուր խօսքը յատուկ կերպով կ՚ուղղէ իրեն Դաստիարակ Ալիշանի, գրելով·

«Ո՜հ յիշեցից յայնժամ զաւուրս իմ նախկին
Ըզմբտերմաց պարն յիշեցից կաթոգին,
Զսիւգն յիշեցից ըզդրախտիս քաղցրաբոյր·
Եւ անմոռաց, ո՜հ, յիշեցից յաւէտ հօր
Զառաւելեալ տէրն եւ զորով զբթաչի»:

Քերթուածը իր ամբողջ երկարութեամբ հրատարակուած է «Բազմավէպ»ի մէջ, ԺԹ· (1861), թ· 2, էջ 38–40:

111· Օրագրութիւն Ալիշանի:

© National Library of Armenia

բնակիչները, մանուկները եւ անոնց տեսուչ Հ. Աբրահամ Ճարեանը. եւ սակայն, այդ ուշ գիշերին, Ռափայէլեան վարժարանի դուռը «չբացաւ» կը դրէ Օրագրութիւնը, ու կը ստիպուի գիշերօթել «ի Լունա պանդոկի»: Յաջորդ օրը, առաւօտեան ժամը 7·30ին «մտի ի վանս, մինչդեռ Վեհ եւ քահանայք ելանէին յառաւօտեան ժամերգութենէ. պատարագ գոհութեան ի սեղան Սրբուհւոյն»[112]:

Վանական ընդհանուր ժողովի ընթացքին՝ Ալիշան խօսած պէտք է ըլլայ Մուրատեան վարժարանի աշակերտութեան թիւին մասին, նորեր ընդունելու կամ չընդունելու հարցին մասին: Ինչ որ կը նշանակուի՝ խօսք բացուած պէտք է ըլլայ նաեւ Ալիշանի անձին մասին, պահելու համար զինքը Ս. Ղազար, փոխարէն Փարիզ ղրկելով նոր տեսուչ մը: Ասիկա կը կռահենք Հիւրմիւզեան Աբրահօր մէկ ակնարկէն, ուղղուած Ալիշանի, ուր խօսքը ուղղելով աշակերտներուն՝ կ'ըսէ. «ոչ ինչ երկբայիմ զի առաւել եւս խրախուսեսցին արդ ի զարգացումն տեսութեամբ եւ մխիթարութեամբ Տեսչին իւրեանց եւ Հօր, զոր առ սէր նոցա եւ յօգուտ նուիրեաց դարձեալ Միաբանութիւնս»[113]:

Ալիշան, 1860ի Հոկտ. 6ին կը թողու Վենետիկը: Համառօտ Օրագրութենէն կը քաղենք մանրամասնութիւններ Ալիշանի ուղեւորութեան պահերէն. «8 Հոկտ. գրեցի զանուանս աշակերտաց առ Ջըրվէժիւ Պրեննեռայ». «9 Հոկտ. Պաւառիտ. տօն էր քաղաքին կամ թաղաւորին, վասն որոյ հանդէսք եւ հրացանութիւնք». «10 Հոկտ. ժամ 10·30 մուտք ի Մուրատեան վարժարան»: Ո՛վ գիտէ ո՛րքան ուրախացած պիտի ըլլան աշակերտները՝ տեսնելով իրենց Տեսուչը, դաստիարակը եւ հայրը. փոխադարձաբար՝ ամսուան մը բացակայութեան ընթացքին ո՛րքան ուռած պիտի ըլլայ Ալիշանի կարօտը, որ գոհունակութեամբ կը ծանուցանէ Աբրահօր. «զտի զամենեսին զՊ. գործակիցսն իմ եւ զմանկտին ի քաջողջութեան եւ յանդորրու, եւ լի գոհութեամբ զմիմեանց. վասն անչափոթ եւ անխռով քաղաքավարութեան ի ժամանակի բացակայութեանս, զոր եւ ի փորձոյ ակն ունիմ հաւաստել»[114]: Երկու տարուան ընթացքին՝ տերտացած էր կապը ընդմէջ Ալիշանի եւ աշակերտներուն, այնպէս որ Ալիշանի բացակայութեան՝ աշակերտները կ'ուզեն ընդունիլ զինքը անակնկալ հանդէսով մը. «մխով առուրբ կանխեցի քան զակնկալութիւն նոցա, որով եւ զընտանեկան խնդութեանն. եւ այնու խրախուսեալ յորդորագոյն պարապին յուսմունս յոր արդէն սկիզբն արարեալ էր»[115]:

112· Անդ:
113· Հիւրմիւզեան Աբրահայր, Վենետիկէն, 20 Հոկտ. 1860, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ:
114· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 12 Հոկտ. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
115· Անդ:

9·— 1861 տարուոյն՝ զանց կ'ըլլան վարժարանին մէջ բարեկենդանի թատերական խաղերը «առ խնայութեան»[116], ու կը կատարուի միայն ամսվերջի պարզեւաբաշխութեան հանդէսը: Ալիշանի համար վերջին տարին էր, որուն անշուշտ տեղեակ էր ինքը: Օրուան նախագահն էր Մխիթարեան Ընդհանուր Աբբահայրը՝ Գէորգ Արքեպս. Հիւրմիւզեան, որ այս անգամ գիջելով Ալիշանի աղաչանքին՝ յանձն առած էր գալ Վենետիկէն, ամսուան մը համար[117]: Օրուան բանախօսը դարձեալ վարժարանի տեսուչն է, Ալիշան, «որ իրեն քերթողական եւ բանիբուն աշխուժովն եւ հայրենասիրական եռանդեամբը նոյնիսկ օտարազգեաց սիրտը վառեց, իրեն Հայաստանի հանքաբանական, բուսաբանական եւ վենդանական հարստութեանցը վրայ գաղղիական լեզուով խօսած ճառովը»[118]: Զանազան մրցանակներու բաշխումէն ետք՝ յատուկ կերպով կը փայլէին եւ «հասարակաց գովեստի արժանի էին Տամատեան Պ. Յակոբին իւղանկարչ ծովային

116· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 31 Յունվ. 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
117· Նախորդ տարին Ալիշան փափաքած էր որ Աբբահայրը այցելէր Փարիզ. «Գալուստ Վեհիդ ամենեցուն մեզ ցանկալի է, եւ շնորհս ունիցաք Մխիթարեանս՝ եթէ առնոյր յանձն զբացակայութիւնդ զամիս ինչ» (Ալիշան, Փարիզէն, 8 Մայիս 1860): Անկարելի էր իրագործել Ալիշանի փափաքը: Յաջորդ տարին (1861), Ալիշան կը համարձակի վերկնել խնդիրքը, որպէսզի Աբբահայրը «ներկայ գտանելով տարեկան հանդիսի վարժարանին եւ տեսանել զսա ի գործունութեան որդեկացն, եւ փոխանակ միոյ ամին զեղչելոյ՝ պարգեւել զնպաստ օրհնութեանց. միանգամայն եւ ինքեան փոքր մի ոգի առնուլ օդափոխութեամբ: Վաղու խորհեալ էր մեզ զայս առաջարկ, այլ երբեմն կասկած քաղաքական շփոթից եւ յետոյ անակնկալ արձակուրդ աշակերտաց՝ կասեցուցին. եւ այժմ, թէեւ փոքր մի անգաղ, համարձակիմք առաջի առնել եւ Վեհիդ եւ ժողովոյդ, մնալով վաղ ծանօթութեան կամաց նոցին եւ Տեառն» (19 Յուլիս 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ): Աբբահայրը կը պատասխանէ Վենետիկէն. «Թէպէտ չիցէ ինձ դիւրին հրաժարել ի տեղւոջէս եթէ՝ վասն պէտսէս գործոց Միաբանութեանս եւ եթէ՝ վասն դանդաղութեանն՝ զոր առաւելութիւն հատակին գիտէ ածել, բայց ի հաճել զորդիդ իմ եւ զիս եւս մխիթարել, յանձն առի զուղեւորութիւնն» (25 Յուլիս 1861, առ Ալիշան): Ալիշան չափազանց գոհ կը մնայ եղած վարդադրութենէն, եւ կը յանձնարարէ Աբբահօր «զսպաս եպիսկոպոսական, այսինքն՝ զեմիփորոն, եւ թէ մարթ է՝ զգաւազան բերցէ Վեհդ, քահանայապետել ի տօնի Վերափոխման, եւ թէ հաճեսցի՝ շնորհել եւ Պ. Հ. Սուքիասայ, որպէս ընկերակցացն, զվարդապետական գաւազան» (29 Յուլիս, 1861):
118· «Բազմավէպ», ԺԹ. (1861), թ. 8, էջ 248: Ճառախօսութեան հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած է «Բազմավէպ»ի մէջ (1861, թ. 10, էջ 311–325, թ. 11, էջ 347–357): Սերովբէ Ալիշան կը կարդայ այս ճառը եւ Պոլիսէն Ս. Ղազար կը հասցնէ ձայնը. «Ընդունեցայ սիրով, ընթերցայ հմտով, որ մեռեալ կենացս կարծես կենդանութիւն տուաւ: Թէ չի թնդար առով Հայոց սիրտը, ապա թնդալիք չունի» (25 Յունվ. 1862)· ապա երկու էջ կը կատարէ իր անձնական դիտողութիւնները, մանաւանդ նկատմամբ հանքային քարերուն եւ անոնց հայերէն անուններուն:

© National Library of Armenia

տեսարաններն եւ Իլիմոնճեան Պ. Մկրտչին իւղաներկ կենդանագիրները. դարձեալ աշակերտաց երաժշտութեան քաղցր ներդաշնակութիւնը, զոր կը հնչէին կամարակապ սրահներուն ոսկեզօծ ցեղունները, որոնց մէջ հասարակաց ծափահարութեան արժանի եղաւ Թովմասեան Պ. Յակոբին ինքնահնար Պարն (mazurka), որուն տպագրեալ օրինակներէն (...) հանդիսականաց մէջէն խնդրողաց բաշխուեցաւ»[119]:

Ամիսներէ ի վեր Ալիշան հետամուտ եղած էր վարժարանը օժտելու Մխիթար Աբբահօր կիսանդրիով մը, զոր ապսպրած էր Հռոմէն՝ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզէն. ու ոչ միայն Մխիթարի, այլ «իցէ՛ թէ բաւէր վարժարանս եւ հիմնադրին իւրում կանգնել պատկեր նոյնպիսի»[120]: Մխիթարի դաճէ արձանը Հռոմէն կը հասնի Յուլիս ամսուն. ճամբուն ընթացքին՝ կը վնասուի յատակի մասը, «բարեբախտաբար գլուխն մօրուօքն հանդերձ անարատ մնացեալ էր ի խորտակմանէ, եւ առաւել բարեբախտաւոր՝ ոմն ի վարձաւոր բնակչաց վարժատանս անդրիադրծ է, նմա յանձնեցաք եւ ի միում աւուր մածոյց յարդարեաց եւ դարձոյց առ մեզ, չունելով նշան ինչ ջախջախման»[121]: Արդ՝ 1860–1861 ուսումնական տարւոյն փակման հանդէսին միակ զարդը կ'ըլլայ Մխիթարի կիսանդրիին բացումը, գոհունակութիւն պատճառելով հանդիսականներուն ու մանաւանդ Ալիշանի, որ կը գրէ. «անդրի Նախահօրս մերոյ կատարեաց հանդիսապէս զպաշտօն իւր (...). յերկրորդում երեկոյին ի լուցանել զլահ հանդիսական դահլճին՝ պսակաձեւ լոյս ճրագացն հարեալ ի հայելւոջն բոլորիւ զգլխով նորին Մխիթարայ, որ առ հայելեաւն եղեալ կայր ի վերայ մարմարեայ տախտակի ջերմնարանին»[122]:

Հանդէսին կը յաջորդէ գիւղաղնացութիւնը դէպի Վերսայլ, քառասուն հոգիով, 30 օրուան համար (24 Օգոստ. – 23 Սեպտ.): Դիժբախտաբար, մանրամասնութիւններ կը պակսին, որովհետեւ Հիւրմիւզեան Աբբահայրն ալ ընկերացած ըլլալով խումբին՝ Ալիշան աւելի եւս զբաղած է եւ առիթ չունի արձագանգերու օրուան դէպքերու մասին: Վերջին գիւղաղնացութիւնն էր Ալիշանի, վերջին անգամ կ'ընկերանար աշակերտներուն. ամէն բան վերջին անգամն էր, որու լիովին գիտակից էր ինքը: Իր սէրը մանուկներուն հանդէպ դեռ աւելի զգայուն դարձած պէտք է ըլլայ, հայրական սիրտը կըրկ-

119. «Բազմավէպ», ԺԹ. (1861), Թ. 8, էջ 248:
120. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 15 Յունիս 1861, առ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ, Հռոմ:
121. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 30 Օգոստ. 1861, առ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ, Հռոմ:
122. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 17 Օգոստ. 1861, առ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ, Հռոմ:

նապատկուած ու ընդարձակուած, որու արդիւնքն է «չիոդոլաղ 50 Ֆր., խմորեղէն, չաքարեղէն 24 Ֆր., խաղալիք չաքարեղէն մանկանց 55 Ֆր.»[123]:

«Երէկ դարձաք ի գեղջէ անձրեւաթացք, կը գրէ Ալիշան, 24 Սեպտ.ին, եւ յետ ութ աւուրց սկսցի ուսումնական տարի վարժարանին»[124]:

ԱՇԱԿԵՐՏՈՒԹԵԱՆ ԹԻՒԸ

Ալիշան Փարիզ հասնելուն՝ Մուրատեան վարժարան կը գտնէ 39 աշակերտ, եւ առաջին տպաւորութիւնը տղոց մասին «ի հասարակի փութաջանս յուսմունս լսեմ եւ տեսնեմ»[125]: Սակայն, իջնելով ներքին խաւերուն, աշակերտներու որակը եւ տարիքը կը ստեղծեն ուրիշ խաւերուն, աշակերտներու որակը եւ տարիքը կը ստեղծեն ուսումնական եւ դաստիարակչական դժուարութիւններ: Երբ Վենետիկէն Հ. Աբրահամ Ալիշանի կ'անդրադարձնէ՝ թէ Մուրատեան վարժարանի 39 աշակերտներուն համար հինգ վարդապետ իբր դաստիարակ շատ են, մինչ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ նոյնքան աշակերտներու համար սահմանուած են նուազ թիւով վարդապետներ, Ալիշան կը պատասխանէ. «վասն բազմութեան վարժապետացս, այսինքն մերոցս, եւ ձեր նուազութեանդ ի Ռափ. վարժարանի, իրաւացի են ըստ մասին բանքդ, այլ ըստ մասին յիշելի են, զի ոչ որպէս զձեզ մանկունս նորեկս եւ դիւրաթեքս ընկալաք վարժապետքս ի վարժարան բարեկարգ, այլ մեք նորեկք մշակ ի միջի հնացեալ մանկանց ի վարժարանի, դեռակարգ (եւ թերակարգ) եւ դժուարակարգ եւ վասն դրիցն, վասն անժամ դալստեան մանկանց կարի փոքունց եւ կարի մեծաց, եւ այն ոչ որպէս այդր միանգամայն, այլ մի մի կամ երեքեուս»[126]: Դժուար չէ, ուրեմն, երեւակայել թէ վարժարանը ներքուս որպէս ի՛նչ կացութեան մէջ էր՝ երբ Ալիշան կը մտնէր հոն: Որպէսզի այդին պտղաբերէ՝ կարօտ է ժամանակի եւ աշխատանքի. հետեւինք պատմութեան, ու պիտի տեսնենք թէ ինչպէս ժամանակի ընթացքին՝ այդ «դժուարակարգ» աշակերտութիւնը այնքան պիտի ընտանենայ իրենց դաստիարակներուն, յատկապէս Ալիշանի, որ վերջին պահուն անոնցմէ բաժանումը գրեթէ անկարելի պիտի ըլլայ:

1858ի Օգոստոս ամսուն՝ Պոլիս կը մեկնին հինգ շրջանաւարտներ, ու վարժարանը կը մնայ 38 աշակերտներով. 1858–1859 ուսում-

123. Օրագրութիւն Ալիշանի:
124. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 24 Սեպտ. 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
125. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 14 Յունիս 1858, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
126. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 21 Յուլիս 1858, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ:

© National Library of Armenia

նական տարւոյն՝ աշակերտութեան թիւը 33 է[127], որոնցմէ հինգը շրջանաւարտ ըլլալով՝ 18 Օգոստոսին (1859) կը մեկնին Պոլիս[128], ու աշակերտութեան թիւը կը վերածուի 28ի։ Արդարեւ՝ աչքի կը զարնէ աշակերտութեան սակաւութիւնը, բայց միւս կողմէ քաղաքական պայմանները այնքան վատ էին՝ որ եկամուտները օրը օրին կը նուազէին եւ սղութիւնը կ'աճէր։ Եղած 28 աշակերտներէն «են եւ թոշակաւորք տասնիւ չափ»[129], մնացած 18ը ձրիավարժ են, որոնց համար ամսէ ամիս կեդրոնական մատակարարութենէն կը հասնէր 4·000 ֆրանք, որ պիտի բաւէր ոչ թէ միայն 18 ձրիավարժ, այլ նաեւ թոշակաւոր աշակերտներուն համար, որոնք կա՛մ ամենեւին չէին վճարեր եւ կամ հազար նեղութիւն տալով կը հասցնէին գումարը կէս կէս։ Բնականաբար, Ալիշան չէր կրնար գոհանալ 28 աշակերտներով. վարժարանի վարկն ու պատիւը վեր բռնելու համար կ'ուզէ աւելցնել անոնց թիւը, սակայն երկսայրի սուրի մը դիմաց գտնուելով կը տատամսի ընտրութեան մէջ։

Այս անել վացութեան մէջ՝ կը մտածէ աւելցնել գոնէ թոշակաւորներու թիւը, որպէսզի լեցուի վարժարանը «զորոյ մեծութիւն եւ հոյակապ չինածն տեսեալ հարցանեն պէսպէս բարեկամք զթիւ ուսանողացն»[130]։ Բայց ինչ որ կը տեսնուի, 1859–1860 ուսումնական տարւոյն համար անհնար կ'ըլլայ Պոլիսէն բերել տալ նոր աշակերտներ, «նախ զի դժուարագիւտ ասեն թոշակաւորք, եւ երկրորդ՝ զի զառաջին գտեալսն կամ գտանելիս սահմանեալ է վասն Ռափայէլեան վարժարանի»[131]։ Ուրեմն, գործնականին մէջ, 1859–1860 ուսումնական տարին Մուրատեան վարժարան կ'ունենայ 28 աշակերտ, թիւ մը՝ որմէ գոհ չէ Ալիշան, մանաւանդ թէ մտահոգ է, որովհետեւ

127. 1858–1859 ուսումնական տարւոյն ընթացքին՝ վարժարանը կը թողուն Փորթուգալեան եւ Ասլանովիչ, որոնք իրենց հայրերուն հիւանդութեան պատճառով ետ կը կանչուին. կը թուէ նաեւ «զԹաւուք(եան) վասն լրման ժամանակին, զԳարագաշ(եան) վասն կարեւոր հիւանդութեան, զԳրիգոր Տամաթ(եան) վասն խեռութեանն» (Ալիշան, 22 Մարտ 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ)։

128. «Յառաջիկայ հինգշաբթոջ դարձցին ի Կ. Պոլիս պատանիք հինգ, Գապրամի, Այտըն, Նիկոդիմոս, Փուլճի եւ Եռնեստ Տէր Դաւթեան. յետինս վասն տկարութեան մարմնոյ» (Ալիշան, 12 Օգոստ. 1858, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ)։

129. Ալիշան Հ. Ղ. Ֆոնդէնըպլոյէն, 16 Սեպտ. 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ։

130. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 12 Օգոստ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

131. Ալիշան Հ. Ղ. Ֆոնդէնըպլոյէն, 22 Սեպտ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։ Դժուար էր Պոլիսէն թոշակաւոր աշակերտներ գտնել թէ՛ Փարիզի եւ թէ՛ Վենետիկի վարժարաններուն համար, որովհետեւ ծնողները թոշակը վճարելու պարագային՝ կը նախընտրեն «տալ զորդիս իւրեանց թոշակաւ ի պոլսական դպրոցս, հանդէպ աչաց իւրեանց ունելով զնոսա, քան թէ այդր կամ այսր առաքել» (Աբրհ. Հիւրմիւզեան Վենետիկէն, 7 Հոկտ. 1859, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ)։

վարժարան մտնելուն՝ տեսած էր շուրջ 40 աշակերտներ, եւ եթէ 1860ին մեկնէին շրջանաւարտները՝ վարժարանը կը մնար դատարկ։ Ուստի, ուսումնական տարին չաւարտած՝ հետամուտ կ'ըլլայ բերել տալ նոր աշակերտներ 1860–1861 տարեշրջանին համար, որովհետեւ, գործնականին մէջ, կը տեսնէ որ աշակերտներուն նուազելով՝ վարժարանի ծախսերը համեմատական կերպով չեն նուազիր. «սուղ ինչ առաւելութիւն կամ նուազութիւն թուոյ աշակերտաց չգործեն յայսմ մեծ զանազանութիւն, որպէս եւ բնաւ ոչ ի ծախս վարժապետաց, որով սակաւ ինչ շահիմք ի նուազման աշակերտաց (...), վասն որոյ եւ խնդիր է մեր մի՛ սպասել մինչեւ յաշուն, այլ յառաջիկայ գարնանումս տալ բերել դաս մի կամ կէս դաս մանկանց (...). եթէ առ խառնակութեան ժամանակիս՝ սպասեսցուք, թերեւս առաջիկայն պղտորագոյն յայտնեսցի եւ մնասցուք մեք միշտ նուազօք եւ միշտ նուազելով»[132]։

Խելացի էր առաջարկը, արդարացի էին բերուած պատճառները, որով Հիւրմիւզեան Աբրահայր չէր կրնար հակառակիլ, մանաւանդ որ տեսուչն էր վարժարանին պատասխանատուն. որով թոյլ կու տայ որ Ալիշան գործէ ազատութեամբ, միայն թէ իր կողմէ կ'առաջարկէ «առնելոյ մանկունս երկոտասան, կէս ձրիավարժս եւ կէս թոշակաւորս»[133], որպէսզի ամբողջ ծանրութիւնը չմնայ Միաբանութեան վրայ[134]։ Ալիշան գոհ ըլլալով եղած կարգադրութենէն, կը գրէ Պոլիս՝ Մխիթարեան Վարդապետներու, որպէսզի պատրաստեն 12 մանուկներ, Մուրատեան վարժարանի համար, ու պատասխան կը ստանայ թէ փոխանակ 12ի՝ կը պատրաստուին 14 հոգի, «որք հասցեն այսր (ի Փարիզ) ի վերջ կոյս ամսոյս»[135]. շրջանաւարտներուն մեկնելով ու նոր հասնելիք աշակերտներով՝ յաջորդ ուսումնական տարւոյն համար «մնայցեն այսուհետեւ քառասնիւ չափ»[136], ինչ որ աւանդական թիւն է վարժարանին համար։ Մայիս 26ին (1860) Պոլիսէն Փարիզ կը ժամանէ Հ. Մանուէլ Քաջունի, ո՛չ թէ 12 աշակերտներով, ոչ ալ 14ով, այլ «17 մանկամբք (...), զերիս ի նոցանէ դըտանեմ տակաւին տասնամեայս, յորոց սակի են եւ այլք. եւ այս չէր ըստ ըղձից եւ ակնկալութեան մերոյ»[137]։ Նոր աշակերտները երե-

132. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 13 Փետր. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

133. Հիւրմիւզեան Աբրահայր, Վենետիկէն, 26 Փետր. 1860, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ։

134. Բացի Ալիշանէն՝ Հիւրմիւզեան Աբրահայրն ալ կը գրէ Պոլսոյ Մխիթարեան Հայրերուն, որպէսզի «պատրաստեսցեն վասն վարժարանիս մանկունս երկոտասան, թոշակաւորս եւ անթոշակս, զի յետ Զատկին, ի մեղմանալ օդոցն եւ հողմոց՝ յղեսցեն». (30 Մարտ 1860, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ)։

135. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 8 Մայիս 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

136. Անդ։

137. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 27 Մայիս 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ։

© National Library of Armenia

ւան կը հանեն նոր հարցեր. 17 անհաւասար տարիքով տղաքներ դընել մէկ դասարան՝ չափազանց է, եւ ունի իր անպատեհութիւնները. երկու դասարանի վերածելու պարագային՝ տակաւաթիւ կ'ըլլայ փոքր խումբը, «եւ հարկ լիցի նոցա ոչ պակաս քան զուիթ ամ մնալ աստէն»[138]. ուստի, Ալիշան կը մտածէ նոր լուծում մը, այսինքն՝ աշնան ընդունիլ ուրիշ երեք կամ չորս աշակերտներ, հաւասարակշռելու համար կացութիւնը[139]: 1860ի աշնան Պոլիսէն կը հասնին նոր աշակերտները, փոխանակ երեք կամ չորսի՝ եօթը պատանիներ. այսպէս, Ալիշանի փափաքը առաւելօքն կատարուած էր, եւ 1860–1861 տարեշրջանին համար ունէր 48 աշակերտ, այնպէս որ այլեւս նոր աշակերտներ ընդունելու կողմնակից չէ, վախնալով որ տուժէ վարժարանին բարեկարգութիւնը. ու երբ կ'իմանայ որ դեռ դիմումներ կը կատարուին Պոլիսէն, խնդրոյն կը դրէ՝ կասեցնելու համար անոնց ընթացքը, որպէսզի «մի՛ տաղտուկ եւ տագնապ հասցէ մեզ եւ այլոց»[140]:

1861ի Օգոստոս ամսուն՝ Մուրատեան վարժարան կ'ունենայ 14 շրջանաւարտներ[141]. պատկառելի թիւ մը՝ որ տարիներէ ի վեր վարժարանը չէր ունեցած: Ապրիլ ամիսէն իսկ Ալիշան հետամուտ է վայելուչ կերպով ճամբայ դնել զանոնք դէպի Պոլիս, ընկերակցութեամբ Մխիթարեան վարդապետի մը, որովհետեւ «ո՛չ ծնողաց եւ ո՛չ նաւողացն ի մասին կարծեմ վայելուչ երեւեսցի անառաջնորդ ուղեւորութիւնն, եւ ո՛չ վարժարանիս եւ եղելոցս ի նմա պատիւ, յետ տարաժամ արձակմանն՝ եւ միայնակս թողուլ (...). յետ տասն ամաց այս առաջին նուազ է զի բազմութեամբ եւ ողջոյն դաս դառնայ, եւ հարկ է վարժարանիս ոչ սակաւ անփոյթ եւ անտարբեր երեւել»[142]:

138. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 18 Յունիս 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

139. Երեք կամ չորս զալիք նոր աշակերտները, Ալիշանի համար, անհրաժեշտ նը-կատուած էին՝ դասարանին կազմութեան համար, որով կ'ուզէ լրացնել թիւը՝ նոյնիսկ ձրիավարժ աշակերտներով, բաւական է որ «ունիցին զպահանջեալ առ ի մէնջ պայմանս, այսինքն՝ չափահաս տիս եւ գիտութիւն» (30 Յունիս 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

140. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 21 Ապրիլ 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

141. Շրջանաւարտներու անուններն են. Գէորգ Տէօվլէթեան, Յակոբ Թովմասեան, Վիլէն Գաթըրճեան, Մկրտիչ Լիմոնճեան, Միքայէլ Լիմոնճեան, Պօղոս Բէքմէզեան, Պօղոս Քիլիսանճեան, Միքայէլ Եըլտրզեան, Յովսէփ Սինանեան, Գէորգ Սինանեան, Անտոն Հէքիմեան, Վիլէն Մնացականեան, Ռուբէն Սէթեան, Յովհաննէս Ամէմեան:

142. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 19 Յուլիս 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ: Ալիշան բարի մտածութիւն մը ունեցած է տետրակի մը մէջ ամփոփելու Մուրատեան վարժարանի բոլոր աշակերտներու անունները, սկսեալ առաջինէն մինչեւ վերջինը, շատ հաւանաբար՝ վարժարանին դիւանին մէջ պահելու համար: Եւ որովհետեւ իմացած էր որ նման տետրակ մը արդէն իսկ գոյութիւն ունի Ս. Ղազարի մէջ, կը խնդրէ Աբրահօրմէ՝ «եթէ գտցին առ Վեհի դիւանք կամ

1861ի Օգոստոս 22ին, փակման հանդէսը կատարելէ ետք, 14 շրջանաւարտները կը մեկնին վարժարանէն, ընկերակցութեամբ Ալիշանի եւ Հ. Գրիգորիս Մերճանեանի. կը հասնին Մարսիլիա. Ալիշան իր յարգանքի եւ սիրոյ վերջին տուրքն է որ կու տայ իր սիրասուն աշակերտներուն: Նաւ կը բարձրանան ամէնքը՝ բացի Ալիշանէ: Միթէ չէ՞ր կրնար ընկերել Ալիշան իր սիրելի աշակերտներուն, որոնց վրայ երեք տարի անդադար թափած էր սիրտ ու հոգի: Հիւրմիւզեան Աբրահօր գրած նամակներուն մէջ ամենուին ակնարկ չ'ըներ այս ուղղութեամբ, այլ նախընտրութիւնը կու տայ իրեն աշակից վարդապետներուն, եւ ի վերջոյ՝ վիճակը կ'իյնայ Հ. Գրիգորիսի վրայ: Տարի մը առաջ, 1860ին, մտածելով յաջորդ տարուան 14 աշակերտներուն Պոլիս դարձին մասին, պահ մը մտքէն անցուցած էր ընկերել անոնց: Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ 1860ի Յունիս ամսուն՝ Պոլիսէն կը հրաւիրէ Ալիշանը, ու կ'ընդունի սա տողերը. «... իսկ վասն իմ, որպէս եւ ասէք, դիպողագոյն է զդարձ մանկուոյն առնուլ առիթ. դայս ամ (1860) ոչ է մարթ (...), այլ յամի 1861 ողջոյն դասն երկրորդ (են դառնալոց ի Պոլիս). այս ըստ այժմեան տեսութեան մերոյ, ապագայն Տեառն է ի յանձն: Բայց ինձ թէ դէպ լիցի երբեք դալ այդր՝ ծանր լիցի եւ անախորժ դարձ՝ առանց տեսանելոյ եւ զհին հայրենիս մեր զՀայաստան աշխարհ»[143]:

Թէ ինչո՛ւ Ալիշան չ'ընկերեր 1861ի շրջանաւարտներուն, մեզի կը մնայ անծանօթ. այդ թուականներուն՝ ինք շատ լաւ գիտէր թէ տեսուչի պաշտօնէն կը փոխուի, եւ ասիկա լաւագոյն առիթն էր այցելելու իր ծննդավայրը՝ Պոլիս, եւ հուսկ վերադառնալ Վենետիկ, մանաւանդ որ Պոլիսէն իր եղբայրը՝ Սերովբէ Ալիշան, իմանալով իր եղբօր պաշտօնին փոփոխութիւնը, հրաւիրած էր զինքը 4 Սեպտ. 1861 թուակիր երկար նամակով. «Թէ որ վանք դառնալու ըլլաս, նախ քան նոր գործոյ զբաղիլդ՝ մէյ մը դէպի հոս փախուստ տալդ միթէ չէ՞ կարելի. շատ ուրախութիւն պատճառես ընտանեացդ համօրէն. եւ մենք աչք չի դոցած մէյ մ'ալ անձայն լուսանկարէն դուրս մէկզմէկ տեսնենք՝ գէշ պիտի չըլլայ կարծեմ»: Սերովբէ Ալիշան չէր գիտեր որ մինչեւ 1901ի Նոյեմբեր 22 պիտի տպասէր, առանց կարենալ տեսնելու իր հարազատը՝ Քերովբէն:

տեսրք Մուրատեան վարժարանի, յորս նշանակեալ իցեն անուանք աշակերտացն (որպէս ասէ Վ. Հ. Գրիգորիս), աղաչեմ տալ գաղափարել եւ առաքել մեզ» (Ալիշան, 3 Նոյմբ. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ): Աբրահայրը ինքը անձամբ կ'օրինակէ՝ ըսելով. «զանուանս աշակերտացն անդատին ի սկզբանէ ի Մուրատեան վարժարանիդ, գտանես ընդ թղթոյս» (16 Նոյեմբ. 1860):

143. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 14 Յունիս 1860, առ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ, Պոլիս:

© National Library of Armenia

ԱԼԻՇԱՆ՝ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐ

Թէեւ անուղղակի կերպով նկատեցինք Ալիշանը մատակարարական գետնի վրայ, բայց տեսչութեան պաշտօնը ստանձնելէ ետք՝ դեռ աւելի պատասխանատու կը դառնայ գործին, երբ իր վրայ կը ծանրանայ վարժարանին ամբողջ հոգը, ու կը պարզուի մեզի Ալիշանը նոր անկիւնէ մը: Մատակարարութիւնը նոր ասպարէզ մըն էր իրեն համար, ու անցեալին մէջ չէր ունեցած այդ գործին պատրաստութիւնը. ասով հանդերձ, շնորհիւ իր ողջմտութեան եւ մեծ հաւատքին, մեծ յաջողութեամբ կը փակէ այս միաբանական եւ ազգային գործը:

Կրնանք ըսել որ միայն երեք տարի, 1859–1861, վարած է մատակարարութեան պաշտօնը, ցոյց տալով մեծ հաւասարակշռութիւն: Վարժարանի աշակերտութեան ընտրութիւնը կատարած ատեն՝ ուշադրութիւն դարձուցած է որ կէս առ կէս ըլլան թոշակաւորները եւ ձրիավարժները. այս վերջիններուս համար, ամսէ ամիս, Վենետիկէն կը հանէր 4·000 ֆրանգ: Թոշակաւորներու վճարումը (տարեկան 1000 ֆր.) եւ ամսական 4·000 ֆրանգը՝ ըստ ինքեան պէտք էին բաւել վարժարանի ամսօրեայ ապրուստին, սակայն նկատած զանազան պարագաներ, որոնցմէ մեծագոյնն էր շէնքին նորոգութիւնը (որու մասին յաջորդաբար պիտի անդրադառնանք) եւ անակնկալ ծախսերը, հոգեկան մեծ նեղութեան եւ տնտեսական տագնապներու պատճառ վ'ըլլան:

Մատակարարական հարցերը եւ դրամական զբաղումները ճըշմարիտ հոգեւորական ու բանաստեղծ Ալիշանի մեծագոյն զզուանքն ու տաղտուկը կը դառնան. մինչեւ այդ օրը սիրած էր գրիչն ու գիրքը, յանկարծ պէտք էր փոխել կեանքի տեսակը ու զբաղիլ դրամով եւ հաշիւով: Ահա՛ հոգեկան երկուութիւն մը, պայքարի նոր ասպարէզ մը, որուն կ'ենթարկուի՝ նախ ակամայ, հուսկ՝ համակամելով վիճակին եւ պարագաներուն, խառնելով հոն գերբնական եւ ազգային շարժառիթներ, որոնք իր մեծագոյն վահանն էին, բնականաբար՝ միշտ երազելով նիւթէն ձերբազատուիլը, որպէսզի շարունակէ մըտաւորականի իր նախկին կեանքը:

Պատմութիւնը քննած ատեննիս՝ կը նշմարենք երկու կէտ. անվերապահ նուիրում՝ իր չսիրած գործին, ու միաժամանակ անկեղծ փափաք՝ վայրկեան առաջ ազատելու անոնցմէ. երկու ազդակներ, որոնք Ալիշանի հոգիէն եղած են անբաժան:

Տեսչութեան պաշտօնը ստանձնելու օրերուն, այն է 1859 տարւոյն առաջին ամիսներուն, Պոլիսէն կը հասնի չօշափելի դումար մը, աշակերտներու թոշակները, այնպէս որ մինչեւ ատեն մը խաղաղ կ'ընթանայ վարժարանին մատակարարութեան նաւը. կը վճարուի անցեալ պարտքերէն մաս մը, «թէեւ մնան հզօրագոյնքն, այն է շինութեանց ծախքն»[144]:

Մատակարարական այս քանի մը յաջող ամիսներուն, բնականաբար, Ալիշան կը նուիրուի վարժարանի ուսումնական գարկին. հոգեկան փոթորիկներու հանդիպելէ առաջ՝ կը վայելէ լուսաւոր եւ անամպ երկնքի մը անդորրութիւնը: Մենք ալ իր հետ հոս կ'ուզենք բանալ փակագիծ մը, անդրադառնալու իր գրած քանի մը նամակներուն, վայելած անդորրութեան, քիչ ետք իջնելու համար ասպարէզ, ամպամած ու փոթորկալից երկնքի մը ներքեւ: Մէջ պիտի բերենք երկու նամակներու հատուածներ, գրուած Հ. Աբրահամ Ճարեանին, որոնք ունին նաեւ գրական հմայք մը՝ քնքուշ նկարագրութիւններով օծուն. հատուածներ՝ որոնք հաճոյքով ալ կը կարդացուին, ըլլալով շարադրութեան գեղեցիկ նմոյշներ.

«Աւետես ինքնին եւ զնախայցելութիւն գարնանոյ, գեղեցիկ եւ ջերմիկ աւուրքք. զնոյն եւ ես աւետեցից, զի եւ աստ ձմեռն անձիւն եղեւ եւ մեղմ. երկիկ ճնճղուկք ճռուողեցին ընդ այդն եւ թռչուն մի քաջերգ ասաց տունս ինչ սաղմոսաձայն՝ յանսաղարթ ոստոց ծառոցս, եւ զնաց ուր եւ գնաց: Այսօր տեսի զի վարսք բուսեալք եւ կախեալք են արքակաղնեաց, եւ ծառոց ոմանց ցցուին տերեւք, եւ. շահպրակք բարդք ցուցանեն ծաղիկս: Գիտեմ զի չէ պարտ խաբիլ, մանաւանդ ի Բարիզ յայսպիսի կերպարանաց. սակայն ունիմ յոյս մանաւանդ ի Բարիզ յայսպիսի կերպարանաց. սակայն ունիմ յոյս ոչ փոքր, զի ոչ լիցի եւ ոչ տեւեսցէ ցուրտ երկար. քանզի ամսով յառաջ ընթերցայ յօրագրի՝ զմեղմ լինելոյ ձմերանս, եւ գիտիցե՞ս ուստի առեալ էր զտեղեկութիւնն. ի դուշակութենէ մրջմանց եւ մեղուաց. քանզի մեղուք զայս ամ ոչ են ծածկեալ զփեթակս իւրեանց, եւ մրջիւնք ըստ սաստկութեան ձմերայնոյ խորագոյնս մտեալ ընդ երկրաւ սովորեալք, զայս ամ սակաւ մատնաչափս ստորիջեալք են ընդ հողով, եւ զայս գիտեալ հողագործ մարդկան՝ դուշակեալ են զթեթեւութիւն ձմերայնոյ. եւ ես սիրեցի հաւատալ մրջման եւ մեղուի՝ քան աստեղագէտ տարեդարձ օդաբանից: Դարձեալ ի չորից աւուրց հետէ ունիմ հիւր մի ի սենեկիս, ճանճ մի մեծ, որ եւ արդ իսկ բզզայր ի վերայ ապակւոյ պատուհանիս. թէև յեռանդն յերիկուն իսկ բզզայր ի վերայ ապակւոյ պատուհանիս. թէև յեռանդն յերիկուն յորսայս անկեալ էր ի վերայ դրասեղանոյս, այլ այնպէս ուժգին փչեցի ի նա՝ զի գլորեալ յերկիր եղիտ զշարժումն եւ զաշխոյժ իւր»[145]:

144. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 12 Փետր. 1859, առ Գերպ. Եդուարդ Հիւրմիւզ, Հռոմ:

145. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 26 Յունվ. 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ: Յաջորդաբար՝ Ալիշան կը նկարագրէ գարունը, աւելի համառօտ, բայց նեռիկ: Յաջորդաբար՝ Ալիշան կը նկարագրէ գարունը, աւելի համառօտ, բայց նեռիկ բառերով. «աստ յառաջէ գարուն յայտնապէս. ուռենիք մեր նոյնքան գեղեցիկ բառերով. «աստ յառաջէ գարուն յայտնապէս. ուռենիք մեր ի գոյն գեղձանկի գալարացեալ են, եւ բազում ծառոց արձակեալ ընձիւղք.

© National Library of Armenia

Գարնան պատկերը գծելէ ետք, Ալիշան կ'իջնէ պարտէզ, բուսաբան եւ բուսասէր Ճարեանին տալու համար Մուրատեան վարժարանի ծառերուն նկարագրութիւնը, ու յատկապէս շոճիին ճոճումը.

«Ի պարտիզիս մերում դոն ծառք ինչ վայրիք մեծամեծք քան զքոյդ, այլ ոչ մի որպէս զյիշեալդ թմբի կամ լորի կամ զինչ եւ կամիս կոչեա. այլ նահապետ պարտիզիս մերոյ է երկայնաբուն շոճի մի, ոչ գիտեմ որպէս ի բնախօսից կոչեցեալ, որ բարձրութեամբ յաղթէ եւ քոյումդ, այլ զստորին ոստն կամ բարունակս կոճոպեալ է ոմն՝ զի մի՛ խափանեսցի տեսութիւն, եւ ի դադաթանն իբրեւ ի վեց մեդրաչափ մասին ունի ոստս, բրդաձեւ բոլորեալ, որով եւ գեղեցիկ է ի տեսանել եւ համազոյն ամարանի եւ ձմերանի. նա է պարծանք պարտիզիս եւ վայր ժամադրութեան օդաչու երամոց, խանձարուրք եւ որորան ձագուց, ճեմարան, դիտարան, երդարան, վարժարան, համբարան եւ հանդիսարան փետրազգեաց աղղին այցելուի հողոյ վարժարանիս. եւ ինձ երբեմն զբօսարան ի պատուհանէ սենեկիս, յուշարա՞ն եւ հաշարան...: Բայց ես յայլում նուադի կամէի ճառել զայսպիսեաց, յետ տալոյ զնկարագիր սենեկիս (...)»[146]:

Գարունով, ծառով ու ծաղիկով զբաղելու շրջանը երկար չի տեւեր, վրայ կը հասնին պատերազմի օրերը, սղութիւնն ու մտահոգութիւնը: Պոլիսէն հեռագիր մը կ'իմացնէ տեսուչ Ալիշանին՝ թէ ծանր է Փօրթուգալեան աշակերտին հօր վիճակը, եւ մեռնելէ առաջ՝ կ'ուզէ տեսնել իր որդին, եւ փութով պէտք է մեկնի, «ընդ որ ցաւէ եւ մեզ»[147], կը գրէ Ալիշան: Աշակերտ մը ճամբայ հանելը միշտ ծախ-

երկու աւուրք են սարեակ սկսաւ սիրաբանել եւ թուչունք երգիչք յաճախել. եւ այսօր լրագիր մեր ծանուցանէր, զի չիք այսուհետեւ կասկած վերադարձի ձմերան, քանզի հասեալ են անխար գուշակք գարնայնոյ ջերմասէր թուչունք ի մարգս եւ ի մացառս». (2 Մարտ, 1859, առ Հ. Աբր. Ճարեան, Վենետիկ):

146. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 30 Մարտ 1859, առ Հ. Աբրահամ Ճարեան, Վենետիկ: Նիւթին ամբողջութիւն ընծայելու համար, կու տանք մանր նկարագրութիւն մը եւս, բանաստեղծ եւ բնութիւնը սիրող Ալիշանը աւելի լաւ ճանչնալու նպատակով. «Մինդամ եւ ընդ բարգաւաճանս պարտիզիդ, որ ոչ սակաւ սատար լիցի ի տածումն առողջութեանդ եւ ի սփոփանս. գեղեցիկ է եւ մեր պարտէզս, այլ գիտեմ զի յոյժ ստորեւ եւ անզարդ եւ անծաղիկ քան զքոյդ. մերս ծառազարդ է, առաւելու եւ օդական հիւրոցն բազմութեամբ եւ երգեցիկօք». (30 Մայիս 1859, առ Հ. Աբր. Ճարեան, Վենետիկ):

147. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 10 Ապրիլ 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ: Փօրթուգալեան նախապէս փափաքած էր մնալ մինչեւ Օգոստոս ամիսը, բայց երբ Ապրիլին կը հասնի հեռագիրը՝ իսկոյն ճամբայ կ'ելլէ. Ալիշան թէեւ կը փափաքէր տղուն մնալը Փարիզ, որպէսզի զարգացնէ իր ուսումը, սակայն «ոչ իշխեմք արգելուլ այլ եւս, մանաւանդ զի եւ պատուական պատանւոյն եւս պէտք թուին ինձ օգոց փոփոխութիւն եւ հայրենեաց ջուր եւ ծովային լոգարանք» (անդ): Ալիշան ապահովութիւն ունի որ պատանին Պոլսոյ մէջ պիտի հանէ բարի համբաւ. «Փօրթուգալեանն լուաք զի հասեալ է, այլ զհամբաւոյն

սի դուռ է. այնպէս որ՝ Փօրթուգալեան «անակնկալ չու փոքր միւս եւս ստիպելոց էր զիս առնուլ ուստեք արծաթ փոխ, զի ոչ պակաս քան զհազար Ֆր. լիցին ծախք նորա»[148]: Քսան օր չանցած, նոր առաքումներ՝ «զԹաւուք՝ վասն լրման ժամանակին, զԳարագաշ՝ վասն կարեւոր հիւանդութեան, Զդրիդոր՝ վասն խեռութեանն (...) յոր սակս ստիպեցայ վաճառել զյետին փոխանակագիրն՝ զոր ունէի ի Կ. Պոլսոյ, ապա թէ ոչ՝ հարկ էր փոխ առնուլ ուրեք»[149]:

Այս չնչին մանրամասնութիւնները դիտմամբ յիշատակեցինք, ցոյց տալու համար թէ ի՛նչ էր ընդհանուր կացութիւնը ստանձնած նոր պաշտօնին: Ու դեռ նկատի առնել որ Վենետիկ պատերազմի մէջ էր, դժուարացած էին հաղորդակցութիւնները Փարիզի հետ, վարժարանին ամսականը պէտք էր հասնիլ Ս. Ղազարի ընդհանուր մատակարարութենէն, մինչ Վենետիկ պաշարուած էր. իսկ Ալիշան «անսպասար մնամք, կը գրէ Աբրահօր, 30 Ապրիլ 1859ին, եւ հարկ լիցի փոխ առնուլ ուստեք, ընդ որ յոյժ զզուիմ եւ նեղիմ»: Դժուարաւ յանձն առած էր տեսչութեան պաշտօնը, որ եթէ կայանար միայն վարժարանի վարչութեան մէջ՝ շատ դիւրին եւ հաճելի կ'ըլլար, մինչ պարտական էր զբաղիլ դրամականով ալ, որմէ «զզուեալ եւ ձանձրացեալ եմ, կը գրէ նոյն նամակին մէջ, զի զամենայն ամիս իբրեւ մուրացիկ, մանաւանդ թէ իբրեւ պարտական՝ հարկ լինի խորհել զարծաթոյ»: Նոյն տարւոյն (1859) Մայիս ամսուն կէսին, թոշակաւոր աշակերտներէն Ասլանովիչ եւս պէտք է մեկնի «ի Կ. Պոլիս, վասն ծանր խօթութեան հօր..., այսպէս գրեաթէ ի միում ամսեան պակասեցան չորք թոշակաւոր աշակերտք, որոց տարեկան գումար էր ի 4.500 Ֆր. եւ ի նեղ ժամանակիս ոչ փոքր օժանդակ էր»[150]: Կը ցամքի նաեւ Պոլիսէն հասնելիք դրամական աղբիւրը, «առ ծանօթ հանգամանաց Օսմանեան տէրութեան, եւ մեք յուսով Նախախնամութեան նաւեմք»[151]:

Բնականաբար՝ Վենետիկէն, այս կամ այն ճամբով, կը հասնի սահմանուած գումարը, եւ մերթ ընթ մերթ Ալիշան լայն շունչ մը կ'առնէ. սակայն, զինքը տանջողը դրամի պակասէն աւելի՝ դրամի հոգն է, որ ոչ սկիզբ ունի եւ ոչ վախճան: Բազմաթիւ են պարտքերը, «որոց փոխանակ՝ են եւ վարժարանիս պահանջք ի Պոլսոյ առ այժմ իբրեւ 7.000 Ֆր., այլ յամելով յամեն ի հատուցանել պէտք էս պարտեւ 7.000 Ֆր., այլ յամելով յամեն ի հատուցանել պէտք էս պարտեւ, եւ ոմանց առանձնական եւս ծախք ի վերայ մեր մըտրրուակաւ, եւ ոմանց առանձնական եւս ծախք ի վերայ մեր մը-

տակաւին ոչ ինչ լուաք, զի չեհաս եւ մեզ թղթատարն Պոլսոյ». (13 Մայիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

148. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 10 Ապրիլ 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
149. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 22 Մարտ 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
150. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 7 Մայիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:
151. Անդ:

© National Library of Armenia

նան[152], որպէս վասն յետադարձեալ Գարագաշեանի ո՛չ միայն իբրեւ 500 ֆր. վասն բժշկի եւ դարմանոց վճարեցաք, այլ եւ 180 ֆր. ըստ քմաց երաժշտութեանն, զոր չեւ եւս են հատուցեալ: Նոյնպէս եւ Հասունեանն, տասն ամիսք են մեկնելոյ, տակաւին չհատոյց ըղպարտսն ինչ, թո՛ղ զհինսն եւ զհնագոյնս. որոց մի՝ Յովսէփ Երամեան է (...) եւ պարտքն 3·000 ֆրանգք են»[153]: Բացի անակնկալ նորոգութիւններու ծախսէն, վարժարանը պէտք էր հուլալ աշակերտներուն զգեստեղէնն ալ, «զի յամաց հետէ չեն չինեալ եւ հնոլքն վարին, եւ հինքն մաշեալ եւ պակասին. եւ անհրաժեշտ հարկ է ձեռն մի հասարակ զգեստ՝ յերթալն ի դիւղ, ապա թէ ոչ՝ զմաքուր չուխայ համազգեստն ազանիցին եւ ապականիցեն, եւ առ այս ո՞րչափ ինչ ծախիցին՝ կարէք գուշակել լաւ քան զիս»[154]: Հիւրմիւզեան Աբրահայր կարդալով Ալիշանի այս զգայուն տողերը, չէր կրնար անկարեկիր մնալ. սակայն, ինքն ալ անկարելիի մը առջեւ կը գտնուէր, եւ չէր կրնար լիուլի գոհացնել Ալիշանը, «զի մինչդեռ ակն ունէաք յարմարելոյ իրաց պետութեանս եւ ողջանալոյ նախկին վիրացս, վիրառնութիւն մեծ եհաս ի վերայ եւ Յայտարարութիւնք նորանոր տրոց յաճախեն օր ըստ օրէ»[155]:

1858–1859 ուսումնական տարին փակուելուն, չորս շրջանաւարտներ կը մեկնին Պոլիս, սպառելով «զխնայութեան դանձանակն (...) եւ այցելութիւն պարտատերաց ոչ պակասէ, յորոց ցանկայի խոյս տալ եւ դադարիլ ի գեղջ»[156]:

152. Ուրիշ նամակի մը մէջ, աւելի եւս բացայայտ կը գրէ առանձնական դասերուն համար՝ թէ «ամսոյ ամսոյ 400 կամ աւելի ֆր. հատուցանեմ ի հաշիւ մանկանց վասն առանձին վարժապետաց նոցին եւ պիտոյից, եւ զփոխանակն հազիւ ուրեմն ընդունիմ» (11 Յունիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

153. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 11 Յունիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ: Բացի սովորական եւ տարեկան ծախսերէն, վրայ կը հասնին անակնկալ ծախսեր, որոնց համար հարկաւոր էր պատրաստ գումար. այսպէս՝ 1859ի Մայիս 25ին, Ալիշան կը գրէ Աբրահօր. «Հրաման պատուիրանի եհաս ի քաղաքատեսուչ ոստիկանէն յատակել զփողոցն որմնակից տանս յարեւմտից կուսէ, այսինքն՝ որ ի կողմն պարտիզին կամ պուլվարին, եւ որձաքարիւ զեղերսն ամրացուցանել. ի քարանցն եղերացն չէ մարթ խուսափել, իսկ զմէջն մարթի այսպէս կամ այնպէս առնել, ոչ կարի թանկագին (...), եւ հրամանն ստիպէ ձեռն արկանել վաղ վաղ. յատակողն տակաւին չեբեր զկարծիս ծախուցն, այլ իբրեւ 1000 մի եւ առ այս երթիցէ: Այս անկամ եւ անժամ ծախք»: Աբրահայրը կը պատասխանէ Վենետիկէն. «Յայսպիսում ժամանակի չէք տարակոյս զի ծանր իցէ մեզ հրաման պետութեանդ յատակելոյ զփողոցն, այլ զի չէք հնար խուսելոյ ի հրամանէն, բարւոք թուի եւ ինձ ընտրութիւնդ՝ կպրազանդ յատակել զայն, եթէ յետ յարդարելոյ միանգամ եւն.» (3 Յունիս 1859):

154. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 25 Մայիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

155. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 3 Յունիս 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

156. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէ, 18 Օգոստ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

Գիւղէն դարձին, ուսումնական տարւոյն հետ, տնտեսական տառապանքը կը վերսկսի, ու կը կրկնուին նախորդ տարուան տեսարանները, որոնց համաձայն՝ կը ճոխանայ, Ալիշանի նամակներուն մէջ, նոյն նիւթին համապատասխան գրականութիւնը, որոնց մասին երկարելը աւելորդ կը համարինք, եւ կը գոհանանք ակնարկելով միայն կարեւոր հանգրուաններուն, ուր կը տեսնուի տառապեալ Ալիշանը՝ ամպամած, բայց խաղաղ երկինքով:

1859ի Հոկտեմբեր ամսուն, Պոլիսէն պէտք էր հասնիլ, բացի նախկին տարիներու վճարուելիք պարտքերէն, 16·000 ֆրանգ՝ աշակերտներու թոշակները, մինչդեռ «չեհաս եւ դանկ մի», կը գրէ, հետեւաբար՝ «նեղութիւնն ահէ, սիրտն՝ ոչ»[157]. Վենետիկէն հասած Հոկտեմբեր ամսուան համար 4·000 ֆրանգը «յառաջնում եօթնեկի սպառեցի»[158], որովհետեւ ուսումնական տարին սկսելուն՝ բազմաթիւ կ'ըլլան ծախսերը: Այս բոլորին համար՝ Ալիշան կը փնտռէ դարման մը, եւ «բացի համբերութենէ՝ կարծեմ չիք այլ դեղ» կը գրէ՝ նոյն նամակին մէջ: Հիւրմիւզեան Աբրահայր տեսնելով Ալիշանի տառապանքը, մեծ մեծ խնայողութիւններ ընելով կը հասցնէ Ալիշանի փոքրիկ նպաստներ, արտաքոյ կարգի. «ընկալայ զքոյդ՝ զոր յ17 ամսոյս գրեալն էիր, բերեալ ի նեղսրտութենէ, զոր անընչութիւն եւ կարօտութիւն գիտեն ածել ի վերայ. ոչինչ մեղադիր լինիմ քեզ, զի եւ ես ի նոյն կիրս կամ եւ ի նմին պատժի. եւ քան ընդ իս՝ ցաւ է ինձ ընդ իմն, յորժամ տեսանեմ զի նեղին, տառապին եւ տագնապին եւ յաւելուն ցաւք իմ՝ երբ չկարեմ որպէս պարտն է թեթեւացուցանել զվիշտս նոցա: (...) այնու ամենայնիւ ի վերայ թեթեւացուցանել զվիշտս նոցա: (...) այնու ամենայնիւ ի վերայ չորից հազարաց ամսականացն Նոյեմբերի, ի դալ եօթնեկի յղեսցէ (Հ. Անանիա) ֆրանգս 1·500...: Յղեցից եւ յինէն ֆրանգս 500 ի հաշիւ ծախուցն, զոր արարեալն էք կամ զոր առնիցէք վասն յանձհաշիւ ծախուցն, զոր արարեալն էք կամ զոր առնիցէք վասն յանձնարարութեանցն եղելոց, զի մի՛ ծանրասցին ձեզ»[159]: Ալիշան կը նարարութեանցն եղելոց, զի մի՛ ծանրասցին ձեզ»[159]: Ալիշան կը զգացուի Աբրահօր նամակէն, եւ յետ չնորհակալ ըլլալու 2·000 ֆրանգ նպաստին համար, կը գրէ. «աղաչեմ, ոչ նեղութեամբ, այլ ծաղու ընթեռնուլ զբանքս, ապա թէ ոչ չիցեն բնաւ աւուրս պատշաճ»[160]: Յաջորդաբար, «վասն ապահովութեան եւ անդորրութեան սրտի քո եւ մտացդ»[161], Ալիշանի կը ղրկուի 4·000 ֆրանգ եւս, իբր պահեստի դրամ, արտաքոյ կարգի ծախքերուն գործածելու համար:

157. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 29 Հոկտ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

158. Անդ:

159. Հիւրմիւզեան Աբրահայր, Վենետիկէն, 28 Հոկտ. 1859, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ:

160. Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 4 Նոյեմբ. 1859, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

161. Հիւրմիւզեան Աբրահայր, Վենետիկէն, 9 Դեկտ. 1859, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ:

© National Library of Armenia

Ալիշանի համբերութիւնը տուած էր իր արդիւնքը. կը յաջորդեն յաջողութեան ամիսներ, անպահանջ նամակներ, վարժարանը կամաց կամաց կը ստանայ իր հին անվճար մնացած իրաւունքները, «որով ոչ փոքր դիւր եղեւ, եւ մի ըստ միոջէ վճարեմ զփոքր պարտս եւ մասն ի մեծաց»[162]:

Հանգիստն ալ չկայ՝ առանց նեղութեան: Ո՞վ կրնայ երեւակայել որ Հայոց Նահապետը, Աւարայրի Պլպուլը երգեցնող Ալիշանը՝ դատաստանի կանչուի գաղղիացի ներկարարէ մը, «որ յամաց բաղմաց աշխատեալ է փ վարժարանիս յուլաբար եւ ծուլաբար (...) եւ ի ձեռն իրաւանց ոստիկանին կոչէ զիս ի դատ եւ պահանջէ զպարտսըն»[163]: Ալիշան չ'այլայլիր, որովհետեւ բնական ողջմտութեամբ գիտէ որ պարտական ըլլալով հանդերձ՝ իրաւունք մըն ալ ունի, ու փաստաբանին խորհուրդով՝ փոխանակ անձամբ ներկայանալու դատաւորին՝ կը ղրկէ ներկայացուցիչ մը[164]: Ի վերջոյ՝ կը ջանայ գոհացնել ամէնքը, որովհետեւ գործաւորները բոլորն ալ «զղուեցուցանեն եւ զկծեն զսիրտ. ցաւէ, զի չէր վաղագոյն գտեալ մեզ զոք ճարտարապետ եւ քննիչ շինուածոց, որով բաղում անգամ խաբեալ եմք անշուշտ, զէթ այլոց խաբել կամեցեալ է զմեզ. ամենեքին քաղցեալք յածին կծանել ինչ»[165]:

Այսպէս կամ այնպէս, ընդհանրապէս նեղուելով, երբեմն լայն չնչելով, կը փակուի 1859–1860 ուսումնական տարին, ծայրը ծայրին բերելով ելքն ու մուտքը, հակառակ որ ամիսներ եղած են՝ երբ ծախսած է 5·000 ֆրանգ, ստանալով լոկ 4·000[166]. մինչ պոլսեցի աշակերտներու ծնողներէն ոմանք «առ չքաւորութեան կտրեն զկէս թո-

162· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 19 Դեկտ. 1859ին, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

163· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 26 Դեկտ. 1859ին, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

164· Յաջորդ ամսուն, 1860ի Յունուար 20ին, Ալիշան գրելով Արբահօր՝ կ'իմացնէ թէ ներկարարը դարձեալ դատաստանի կանչած է զինքը, եւ յետ քննելու եղած գործերը եւ վճարելիքը, ներկարարին պահանջած 4·000 ֆրանքը կը վերածուի 3·700 ֆրանքի, ու վճարելով կը փակուի այդ հարցն ալ:

165· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 7 Յունիս. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ:

166· Խնայողութեամբ գործածելով հանդերձ դրամը՝ դժուար էր վարժարանին բոլոր պահանջներուն գոհացում տալ, որովհետեւ կատակախաղն բառերով Ալիշան կ'ըսէ թէ 4·000 ֆր. ամսական ստանալով՝ կը ծախսենք 5·000 ֆր.: Յաջորդ նամակներուն մէջ, կը նկարագրէ աւելի մանրամասն թէ՛ Գաղղիոյ եւ թէ՛ վարժարանին տնտեսական վիճակը. «առաւելութիւն ծախուց ամացս կըրկին ունի պատճառս, մի՝ զնորութիւնք եւ զչէնս, զի բազում ինչ ի տասն ամաց հետէ հնացեալ եւ անպիտանացեալ էր, երկրորդ՝ բարձրանալ գնոյ կաբեւոր պարենից եւ նիւթոց. դին կարեւորագունին՝ հացի, յետ վերջին գրութեանս դարձեալ աւելի եւս բարձրացաւ, քանզի զեղեցիկ արգասեացն յոյս նուազի եւ ի զերեւ ելանէ, ի պատճառս անդուլ անձրեւաց եւ ցրտոյ, որք ոչ ներեն հնձոյ եւ կթոյ ատոքանալն». (18 Յունիս 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

չակին, թող զոր յամաց հետէ ոչ վճարեն եւ զփոխառիկ պարտս անդամ»[167]:

Նեղութիւնը եւ կեանքին հետ առօրեայ շփումը, կրնանք ըսել, որ կազմաւորած էին Ալիշանը, դարձնելով զինք աւելի իրապաշտ, աւելի իրատես. մինչեւ քառասուն տարեկանը դրամի հետ շփում չունենալով հանդերձ, երկու կամ երեք տարուան մատակարարական փորձառութիւնը հասունցուցած էր զինքը, եւ իր բնական ողջմտութեամբը, մատակարարութենէն «զզուելով» հանդերձ՝ դարձած էր քաջ հաշուակալ եւ տնտես, այնպէս որ 1860–1861 ուսումնական տարեշրջանին, վարժարանի աշակերտութեան թիւը բարձրանալով եւ կեանքը աւելի սղելով հանդերձ՝ խաղաղ կ'ընթանայ, փոքրիկ ելեւէջներով: 1861ի Մայիս ամսուն, պարզելով վարժարանի վիճակը՝ կը գրէ. «արժան է եւ զտնտեսական վիճակ մեր ծանուցանել ստուգիւ. պայս ամ ցարդ մուտք մեր եղեւ 21·500 ֆր., յորս 2·000 միայն ի Պոլսոյ եւ 1·000 ի տնավարձուց. իսկ ելքս դրեաթէ հաւասարեցան մտիցն. 4·500 ֆր. յելիցդ են պարտք վճարեալք առ շինուածապետս եւ վարժապետ մի, մնան տակաւին պարտք իբրեւ 14 կամ 15·000, իսկ պահանջք ի թոշակաց եւ յառանձին ծախուց աւելի են քան զպարտսդ»[168]:

Թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ կրթական տեսակէտներով, Ալիշան՝ երեք տարուան տեսչութեան ընթացքին՝ այսպէս բարձրացուցած ու

167· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 29 Մարտ 1860ին, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ: 1859–1860 ուսումնական տարին փակուելուն, շրջանաւարտները դէպի Պոլիս ճամբայ ըլլալու ժամանակ, կը սպառի Ալիշանի զանձանակը, որովհետեւ ծնողներէն ոչ մէկը կը վճարէ իրենց զաւակին վերադարձին ծախսը, այնպէս որ «հարկ է դէթ 2·000 ֆր. ծախել մեզ ի դոյն պէտս. վասն նորեկացն վճարեցի աստ 1000, զի չբաւեաց տուրք ծնողաց նոցին. որով տեսանէք զի ահա՛ սպառեալ է 4·000ն պահեստի, եւ ոչ սակաւ տագնապեացուք զայս ամիս՝ թէ ոչ հասցէ մեզ. քանզի հարկ է յայսմ ամսեան վճարել եւ զմասն պարտուց առ ածնպատտ. քանզի հարկ է յայսմ ամսեան վճարել եւ զմասն պարտուց առ ածխավաճառն (որ արդ եղեւ 4·000 ֆր.), առ ոմն վարժապետաց՝ 650, եւ առ միւս՝ 300, եւ զպարտս դինեվաճառին՝ 730: Ի Պոլսոյ թէեւ ունիմք պահանջս, այլ ոչ գիտեմ ե՞րբ կարողացուք առնուլ յայսպիսում դժնդակութեան քաղաքին. իսկ թանկութիւն հացի եւ մսոյ աստ անյիշելի իմն թուի, որպէս ասեն, ի մէն յերկոցուն յետին ամսոցս վճարեալ եմք վասն մսոյ՝ 650, եւ ասեն, ի մէն յերկոցուն յետին ամսոցս վճարեալ եմք վասն մսոյ՝ 650, եւ վասն հացի՝ 450 ֆր., վասն որոյ դարձեալ յիշեցուցանեմ չմոռանալ զմեզ». (5 Օգ. 1860, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ): Դիտելի է որ ամբողջ Եւրոպայի մէջ սղութիւն տիրած ըլլալով, Վենետիկէն ալ արտաքոյ կարգի օգնութիւն սպասելը անյուսալի էր, որով Հիւրմիւզեան Աբրահայր միայն վարեկից կ'ըլլայ Ալիշանի. «աղքատութիւն քո եւ կարօտութիւն դրամոց տագնապէ եւ զիս, զի քո վիշտք ի՛մ են եւ քաջողջութիւն քո՝ ինձ ի զօրավիզն. եւ գիտեմ որ-պիսի՛ ինչ ի՛ցէ կարօտութիւն. այլ եւ արծաթոյ գիւտք դժուարագոյն իրք են յամենայն ժամանակի, այլ առաւել եւս ի ժամանակիս». (19 Օգոստ. 1860, Վենետիկ, առ Հ. Ղ. Ալիշան, Փարիզ):

168· Ալիշան Հ. Ղ. Փարիզէն, 13 Մայիս 1861, առ Ա. Գ. Հ. Վենետիկ):

© National Library of Armenia

բարուքած էր վարժարանին վիճակը, եւ արդէն կը հասնէր ժամանակը նաւուն ղեկը յանձնելու նոր պաշտօնէութեան: Ալիշան իր լաւագոյն նպաստը բերած էր թէ՛ Միաբանութեան եւ թէ՛ Ազգին զաւակներուն:

(Շար· 2) Հ· ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Résumé

P. ŁEWOND ALISHAN
DIRECTEUR DU COLLEGE ARMENIEN SAMUEL-MOORAT DE PARIS

(Suite, v. «*Bazmavep*», 1976, Nos 3-4, pp. 316-340)

(P. SAHAK DJEMDJEMIAN)

Une phase importante de la vie du Père Łewond Alishan, l'inoubliable arménologue d'érudition immense, est constituée par son deuxième séjour à Paris (19 Mai 1858 - 3 Nov. 1861). Son activité s'y déroule au Collège Samuel-Moorat de Paris, dirigé par la Congrégation Mekhitariste de Venise; il est d'abord préfet d'études et adjoint au Directeur le P. Ŕap'ayēl T'reanc', auquel il succède comme Directeur du Collège à la suite de la mort imprévue de ce dernier survenue le 9 décembre 1858.

Alishan avait déjà connu une expérience d'activité éducatrice au Collège Ŕap'ayēlean de Venise, où il enseigna à plusieurs jeunes gens devenus par la suite des pionniers du Réveil arménien et des écrivains célèbres, vers le milieu du XIXe siècle. Bien que cette activité d'Alishan soit déjà assez notoire, l'article présenté ici décèle néanmoins quelques traits, restés plutôt dans l'ombre, de l'homme, du religieux et du pédagogue.

La documentation est basée sur les notes journalières d'Alishan et surtout sur sa correspondance adressée au Supérieur général de la Congrégation, l'Abbé Gēorg Hiwrmiwz, et au P. Abraham Čarean, auquel Alishan était lié par une profonde amitié.

Cette partie de l'article décrit, en même temps, les célébrations de circonstance dues à l'initiative d'Alishan, les mesures prises par lui pour de meilleurs résultats dans la formation tant intellectuelle que morale des élèves et pour l'accroissement de leur nombre, les tentatives faites pour une utilisation plus raisonnable des vacances du point de vue récréatif et formatif.

Alishan s'y révèle également un administrateur doué d'un haut sens pratique: il réussit à élargir l'édifice de l'école, à restaurer les classes et la chapelle, à embellir et à rendre plus fonctionnel le jardin; il s'emploie au recouvrement des taxes d'études, souvent non sans difficultés, mais avec des résultats hautement satisfaisants.

ՍՈՒՐԲ ՕԳՈՍՏԻՆՈՍԻ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՆԵՐԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ ԵՒ ԵՆԹԱԿԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՃԱՆԱՉՈՂՈՒԹԻՒՆԸ*

(MEMORIA SUI)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Դարերու միահամուռ վճիռով, Ս· Օգոստինոս կը պատկանի Աբեւմտեան մշակոյթի մտքի եւ հոգիի հսկաներու այն շարքին՝ որոնք մտածումի ընդհանուր պատմութեան մէջ կարեւոր եւ ինքնուրոյն տեղ մը կը գրաւեն:

Ան բազմաթիւ սերունդներու հիացումին առարկայ եղած է՝ իր մտածումի խորութեամբ, նուրբ եւ թափանցող հոգեբանական վերլուծումներով, այն անկեղծութեամբ եւ համարձակութեամբ՝ որով իր գաղափարներուն մէջ կրցած է ցոլացնել իր կեանքի հարազատութիւնները՝ իրենց բովանդակ ջերմութեամբ, ու վերջապէս՝ այն հաւատքի եւ համոզելու զօրութեամբ՝ որ կը բղխի իր ոճէն:

*) Այս յօդուածը՝ մասնակի թարգմանութիւնն է համանուն աւարտաճառին, որ Հեղինակը ներկայացուցած է Իթթանպուլի Պետ. Համալսարանի Գրական մասնաճիւղի Իմաստասիրութեան բաժնին, որպէս աւարտաճառ պսակաւորման (doctorat): Բնագիրը լոյս տեսած է նոյն բաժնի Բաներեր «Felsefe Arkivi» (Իմաստասիրութեան Դիւան) տարեգրքին մէջ, 1975, թիւ 19: Հոս թարգմանուած մասերն են՝ աւարտաճառին Ներածութիւնը եւ Բ. գլուխը: Ուսումնասիրութեան ամբողջութիւնը, ընդարձակօրէն վերամշակուած եւ ճոխացած նորագոյն մատենագիտութեամբ, սկսած է հրատարակուիլ՝ Իտալիոյ Ճենովա քաղաքին մէջ լոյս տեսնող «Filosofia oggi» (Իմաստասիրութիւնը՝ այսօր) թերթին մէջ (Ա. մաս, անդ, I, 1978, էջ 271–290): Ներկայ հայերէն թարգմանութիւնը, Հեղինակէն տեսնուած, ազնուօրէն կատարուած է «Felsefe Arkivi» թերթին հրատարակութեան վրայէն, Օր· Արփի Թոթոյեանի կողմէ:

© National Library of Armenia